

Marit Sandhei

Den norske bonden- ensom og forlatt eller faglig og sosial?

Rapport 2/06
ISSN 1503-2035

RAPPORT

Bygdeforskning

Rapport nummer 2/06

Norsk senter for bygdeforskning

Universitetssenteret Dragvoll
N-7491 TRONDHEIM

Telefon: 47 73 59 17 29
Telefax: 47 73 59 12 75

Rapportens tittel	Dato
Den norske bonden – ensom og forlatt eller faglig og sosial?	31.03.06
	ISSN-nr. 1503-2035
	Antall sider og vedlegg
	92
Forfatter	Prosjektnr.
Marit Sandhei	
	Ansvarlig sign.
	<i>Heide Olsen</i>
Oppdragsgiver	Oppdragsgivers ref.

Sammendrag

På 90-tallet ble det satt fokus på norske bønders opplevelse av ensomhet, hovedsakelig som følge av strukturelle endringer i det norske landbruket. Ved hjelp av "Trender i norsk landbruk 2004", et datamateriale som baserer seg på en spørreundersøkelse utført og finansiert av Norsk senter for Bygdeforskning, gjenopptar forfatteren av denne rapporten problemstillinger knyttet til dette fenomenet. To perspektiver blir benyttet for å besvare problemstillingene: Bønders opplevelse av (manglende) anerkjennelse fra det øvrige samfunnet og bønders opplevelse av egen sosial deltakelse. Rapporten tar dermed sikte på å besvare: På hvilken måte kan manglende anerkjennelse, samt sosial deltakelse ha innvirkning på norske bønders opplevelse av ensomhet?

Det ene hovedfunnet er at mangel på anerkjennelse har liten forklaringskraft i forhold til fenomenet som studeres. Det andre hovedfunnet er derimot at bondens opplevelse av egen sosial deltakelse, både i henhold til personlige og faglige nettverk, er sentrale i forklaringa av bondens opplevelse av ensomhet. For å kunne forklare bønders ensomhetsopplevelse er det dermed sentralt å rette fokuset mot *samhandling* i form av bondens opplevelse av egen deltakelse i primære og sekundære nettverk.

Stikkord(norsk og engelsk)

anerkjennelse, sosial deltakelse, sosiale nettverk, opplevelse av ensomhet

Forord

Denne rapporten er en lett bearbeidet versjon av min masteroppgave ”Den norske bonden – ensom og forlatt eller faglig og sosial?”.

I denne sammenhengen vil jeg takke personer som alle har bidratt på sin måte for at jeg skulle komme i mål med denne framstillinga. For det første vil jeg takke de ansatte ved Senter for bygdeforskning for deres gjestfrihet, for eksempel med tanke på lån av kontor og tilbud om faglig støtte. Faglig sett vil jeg videre takke veilederne mine, Johan Fredrik Rye og Reidar Almås. Sist, men ikke minst, skylder jeg min veileder Elsa Fjeldavli en stor takk for at hun alltid har hatt anledning til å lytte til mine frustrasjoner og gleder!

Videre har flere personer hatt tro på meg og mine evner, noe som har gitt meg motivasjon til å stå på: Min gode venninne Ann Helen, min familie (Marianne, Peter, mamma Kari og pappa Anders) og andre gode støttespillere som slekt, svigerforeldre, venner og medstudenter: Takk til dere alle! Videre skylder jeg min kjære samboer, Roy, en stor takk for at han alltid er så forståelsesfull, snill og hjelpsom! Sist, men ikke minst vil jeg takke min ”tvillingsøster” Kariann, som har vært en nær og kjær støttespiller, både faglig, emosjonelt og sosialt sett.

Trondheim 20. mars 2006

Marit Sandhei

1: INNLEDNING	3
1.1: Tema og problemstillinger	3
2: TEORI OG EMPIRI	6
2.1: Bakgrunn	6
2.1.1: Begrepsavklaring.....	6
2.1.1.1: Anerkjennelse	6
2.1.1.2: Sosial deltakelse.....	7
2.1.1.3: Ensomhet.....	7
2.1.2: Noen ord fra klassikere om samfunnsutvikling og dens betydning for sosiale relasjoner	9
2.1.3: Strukturelle endringer i det norske landbruket.....	10
2.2: Anerkjennelsesperspektivet	12
2.2.1: Norske bønder – en anerkjent samfunnsgruppe?	12
2.2.1.1: Den første problemstillinga	14
2.2.1.2: Kan det likevel være snakk om en ”motbevegelse” blant norske bønder?.....	15
2.3: Sosial deltakelsesperspektivet	16
2.3.1: Sosial deltakelses positive betydning.....	16
2.3.2: Hvordan ser det faglige og det sosiale livet ut i dagens bygde-Norge og hvilke innvirkninger har det for bonden?	17
2.3.3: Hva kjennetegner bondebefolkningens forutsetninger for sosial deltakelse?	19
2.3.3.1: Den andre problemstillinga	24
3: METODE	25
3.1: Data, utvalg, populasjon og generalisering	25
3.2: Analyseteknikker	26
3.3: Kausalitet	28
3.4: Reliabilitet	30
3.5: Validitet	31
3.6: Operasjonaliseringer	32
3.6.1: Holdningsvariabler	32
3.6.2: Faktavariabler.....	33
3.6.3: Kan man måle ensomhet?	34
3.6.4: Måler variablene anerkjennelse?	36
3.6.5: Måler variablene sosial deltakelse?.....	37
4: ANALYSE	39
4.1: Ensomhetsopplevelsens fordeling blant norske bønder	39
4.2: Hvordan fordeler ensomhetsopplevelsen seg blant deltids- og heltidsarbeidende og ulike produksjonstyper?	42
4.3: Utvalgte sammenhenger som det kan være verdt å se nærmere på	44
4.3.1: Har heltidsbønder sterkere opplevelse av manglende økonomisk anerkjennelse enn deltidsbønder?	44
4.3.2: Er deltidsbønder mer tilfredse med egne nettverk enn heltidsbønder?	46
4.3.3: Er ”friske” bønder mer tilfredse med egne nettverk enn ”syke” bønder?.....	48
4.4: Hvilke aspekter bidrar til å forklare norske bønders ensomhetsopplevelse?	49
4.4.1: Hvilke resultater kan man vise til i regi av anerkjennelsesperspektivet?.....	51
4.4.2: Hvilke resultater kan man vise til i regi av sosial deltakelses – perspektivet?	54

5: DISKUSJON	60
5.1: Bakenforliggende elementer ser ut til å gi indirekte forklaringer på bønders ensomhetsopplevelse	60
5.2: Sosiale nettverk betyr mye for norske bønders ensomhetsopplevelse	61
5.3: Bønder er stolte av yrket sitt, samtidig som de opplever misnøye med inntekta fra gårdsdrifta	66
5.4: Produksjonstype og sivilstand bidrar ikke til å forklare ensomhetsfenomenet	69
5.4.1: Hvorfor har ikke melkeproduksjon noen betydning for ensomhet?.....	69
5.4.2: Hvorfor er ikke samboende eller gifte bønder mindre ensomme enn andre bønder?	70
6: OPPSUMMERING OG KONKLUSJON	72
6.1: Har årsakene til ensomheten endret seg de ti siste årene?	72
6.2: Hvilke tiltak kan man sette i verk for å få bukt med ensomhetsfenomenet?	74
6.3: Hva bør forskes på videre i henhold til ensomhetsfenomenet?	76
 LITTERATURLISTE	77
 APPENDIKS	85

FIGURLISTE

Figur 1: Et intrikat årsaksforhold mellom helse, nettverk og ensomhet?	30
Figur 2: Ensomhetsopplevelsens fordeling blant norske bønder	39
Figur 3: Ensomhetsopplevelsen slik den fordeler seg blant deltidsbønder og heltidsbønder. ..	42
Figur 4: Ensomhetsopplevelsen slik den fordeler seg etter produksjonstype	43
Figur 5: Deltidsbønders og heltidsbønders opplevelse av økonomisk forskjellsbehandling ..	45
Figur 6: Tilfredshet med eget nettverk blant deltidsbønder og heltidsbønder.	47
Figur 7: Sammenhengen mellom tilfredshet med egen helse og eget nettverk	48
Figur 8: Ensomhetsforskning slik den i stor grad har vært (A) og ensomhetsforskning slik den, i større grad, bør være i framtida (B)	76

TABELLISTE

Tabell 1: Ensomhetsopplevelsen slik den fordelte seg i 1995 og 1999	40
Tabell 2: Multippel regresjonsanalyse hvor variabler fra anerkjennelses- og sosial deltakelses - perspektivet inngår	51
Tabell 3: Oppsummering av avkreftede/bekreftede hypoteser, fordelt etter anerkjennelses- og sosial deltakelses – perspektivet	59

1: INNLEDNING

1.1: Tema og problemstillinger

Opplever norske bønder ensomhet? Dette spørsmålet har blitt stilt i flere sammenhenger: Blant annet har faglag, Landbrukshelse og myndigheter gitt temaet økt oppmerksomhet, hvor et tilbakevendende funn er at stadig flere bønder rapporterer at de er ensomme (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002: 109). Avisoppslag som ”En mann, en katt og en mikrobølgeovn” (Kjekstad 2004) har kastet lys over bønders sosiale isolasjon i dagens bygde-Norge og flere forskere har satt temaet på dagsordenen (eksempelvis Fjeldavli 2000, Fjeldavli og Bjørkhaug 2002, Løwe 2004a).

Hvorfor er det så viktig å rette fokuset mot akkurat dette temaet? Fra et sosiologisk perspektiv kan ensomhet blant bønder være et problem både på individ- og samfunnsnivå (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002: 110). På individnivå kan fenomenet gi utslag i forringet livskvalitet og mental helse hos den enkelte bonde, mens konsekvenser på samfunnsnivå kan innebære problemer ved den framtidige rekrutteringen til bondeyrket. Den bærekraftige utviklingen i det norske landbruket kan dermed stå i faresonen. Forskning på dette fenomenet kan bidra med å påpeke faktorer som påvirker ensomhetsopplevelsen, noe som kan føre til at enkelte tiltak kan settes i verk for å få bukt med dette problemet som kan se ut til å øke i omfang.

Ensomhet blant bønder er med andre ord et aktuelt tema og til tross for at enkelte forskere har satt fokuset på dette temaet, er ikke temaet blitt belyst tilstrekkelig. Forskning som foreligger på området har i stor grad tatt i bruk deskriptive teknikker, hvor man har sett på utbredthet av ensomhet blant enkelte grupper i landbruksbefolkningen. Multivariate analyseteknikker har i liten grad blitt benyttet, noe som illustrerer et behov for å ta fenomenet nøyere i øyesyn ved hjelp av sådanne. Det ser videre ut til å være behov for å belyse fenomenet ut i fra til dels nytenkende perspektiver. Hvordan dette vil bli forsøkt foretatt i denne framstillinga, vil bli belyst nedenfor. Først er det nødvendig å sette seg inn i ensomhetsbegrepets natur.

Ensomhet kan betegnes som en del av begrepet livskvalitet. I følge Mastekaasa, Moum, Næss og Sørensen (1988: 9) innebærer livskvalitet enkeltindividers opplevelse av livet som godt eller dårlig. Livskvalitetsforskningen fokuserer på enkeltindividers opplevde velvære i forhold til hverandre og til de materielle omgivelsene. Det førstnevnte kan for eksempel innebære aspekter ved den mentale helsen og opplevelse av selvrespekt (ibid.: 10-11). Løwe (2004a)

definerer subjektiv livskvalitet som bestående av vurderinger av positive og negative følelser som lykke, angst eller ensomhet. Fenomenet livskvalitet kan ses som en del av levekårene og som et resultat av disse (ibid.). Ut i fra disse resonnementene kan det se ut som om a) ensomhet kan betraktes som en del av livskvalitetsbegrepet og b) at de materielle omgivelsene/levetekårene er sentrale for å forstå individers ensomhetsopplevelse. Det vil derfor blant annet bli fokusert på bøndernes endrede levekår i denne framstillinga. Hva innebærer disse i korte trekk?

Rammevilkårene for å være bonde har endret seg. Almås (2002) snakker om at landbruket, i likhet med resten av samfunnet, har gått gjennom en gjennomgripende individualisering. I motsetning til første halvdel av 1900-tallet, hvor lokale kollektiver som bygda, gården og slekta var av stor betydning, finner vi i dag en tilstand hvor den individuelle gårdbruker kan være milevis fra nærmeste yrkesbror/søster. Når arbeidet i tillegg er blitt mindre arbeidsintensivt på grunn av økt bruk av teknologi, kan dette for enkelte bønder føre til større grad av opplevd ensomhet (Almås 2002: 350).

At norske bønders arbeidssituasjon er preget av å arbeide alene, er et sentralt aspekt i det ene perspektivet som framlegges i denne framstillinga. Dette perspektivet bygger på en antagelse om at sosial deltagelse gir hensiktsmessige innvirkninger for enkeltindividet, det vil si for bondens opplevelse av ensomhet. Sosial deltakelsesperspektivet er nært knyttet til honnørordet sosialt nettverk, noe som innebærer at dette ordet vil spille en sentral rolle innen dette perspektivet. Sosial kontakt på bygda har tidligere blitt belyst av blant andre Villa (1996, 1999, 2005a) og Villa og Haugen (2002), mens nettverks betydning for bondens ensomhet i liten grad har blitt belyst av Fjeldavli og Bjørkhaug (2002). I denne framstillinga vil det bli tatt et skritt videre i ensomhetsforskningen, hvor bondens opplevelser av både det personlige og faglige nettverket vil stå i fokus. Et av framstillingas hovedfunn er at disse aspektene er sentrale i forklaringa av bondens opplevelse av ensomhet.

Det andre perspektivet, som vil bli belyst i første omgang, er et anerkjennelsesperspektiv som bygger på norske bønders opplevelse av (manglende) anerkjennelse fra det øvrige samfunnet. Manglende anerkjennelse (og det påfølgende agrare paradoks) har blant annet blitt belyst tidligere av Rye (2000, 2002), men da i henhold til bøndernes livskvalitet. Aspekter som har blitt belyst ut i fra dette perspektivet, er i hovedsak av økonomisk art. Denne framstillingas anerkjennelsesperspektiv vil også inneha enkelte økonomiske aspekter i tillegg til andre

aspekter. Men, en sentral forskjell fra tidligere forskning må understrekes: I stedet for å belyse livskvalitet som helhet, vil dette perspektivet benyttes for å komme nærmere fenomenet ensomhet blant bønder. Framstillingas andre hovedfunn er at (mangel på) anerkjennelse har liten forklaringskraft i forhold til fenomenet som studeres.

Disse perspektivene baner vei for problemstillingene som vil bli forsøkt besvart i denne framstillinga:

- **På hvilken måte kan manglende anerkjennelse fra samfunnet for øvrig ha innvirkning på norske bønders opplevelse av ensomhet?**
- **På hvilken måte kan sosial deltakelse ha innvirkning på norske bønders opplevelse av ensomhet?**

Analysene som vil bli foretatt for å kunne besvare disse problemstillingene, er basert på datamaterialet ”Trender i norsk landbruk 2004”, en spørreundersøkelse som har blitt utført og finansiert av Senter for bygdeforskning (Rye 2004). Et representativt utvalg bestående av 1712 *”personer som er hoveddrivere på gårdsbruk med et dyrka areal på minst 5 daa”* (Rye: 2004: 5) har besvart undersøkelsen, noe som gir grunnlag for å beskrive trekk ved den norske bondebefolkningen som helhet. Det er med andre ord hoveddriver av bruket og hans/hennes opplevelser som vil stå sentralt i denne framstillinga. Dette innebærer at det ikke vil bli satt fokus på den øvrige landbruksbefolkningen. Begrepene som vil bli benyttet er vekselvis gårdbruker og bonde, begreper, som til tross for maskulin dominans i landbruket, vil bli benyttet kjønnsnøytralt.

Flere sentrale begreper vil først bli avklart i teori og empiri – delen (del 2). Disse begrepsavklaringene, samt andre elementer som strukturelle endringer i det norske landbruket, vil gi en bakgrunnsforståelse i forhold til ensomhetsfenomenet. Deretter vil det bli satt fokus på de to perspektivene som ble nevnt ovenfor, anerkjennelse og sosial deltakelse. Hypoteser knyttet til problemstillingene vil bli satt fram i denne delen av framstillinga. Videre følger metoddelen (del 3) hvor det blant annet vil bli sett på analyseteknikker og Trendmaterialet som benyttes i denne framstillinga. Analysene som følger (del 4), tar i hovedsak sikte på å eksplorere fenomenet ensomhet ved hjelp av regresjonsanalyse. En diskusjon (del 5) og en oppsummering (del 6) følger til slutt hvor problemstillingene blir forsøkt besvart.

2: TEORI OG EMPIRI

Teori og empiri – delen vil som nevnt, ta utgangspunkt i bakgrunnsselementer som kan være sentrale å ha i mente for videre forståelse av framstillinga.

2.1: Bakgrunn

Bakgrunnen består i hovedsak av tre elementer; begrepsavklaring, to klassikeres syn på endrede sosiale relasjoner og strukturelle endringer i det norske landbruket. I første omgang rettes søkelyset mot begrepsavklaringer.

2.1.1: Begrepsavklaring

Flere av de begrepene som benyttes i denne framstillinga er av en tvetydig natur, da de kan tolkes og defineres på ulike måter. Det kan derfor være hensiktsmessig å avklare undertegnede forståelse av sentrale begreper; anerkjennelse, sosial deltakelse og ensomhet.

2.1.1.1: Anerkjennelse

Anerkjennelse defineres av Escolas ordbok (1997) som ”heder, ros, påskjønnelse, godkjenning”. Hva dette innebærer kan Fraser (1995), en framtrædende anerkjennelsesteoretiker, gi en kort innføring i.

Fraser (1995) skriver at kampen om anerkjennelse ble den paradigmatisk formen for politisk konflikt på slutten av 1900-tallet. Stadig flere grupper mobiliserte seg og krevde anerkjennelse blant annet på grunn av sin rase, etnisitet og seksualitet. Felles for alle var at man kjempet for kulturell anerkjennelse i stedet for sosioøkonomisk omfordeling (ibid.). Norske bønder er ikke nevnt av Fraser, men parallellen kan enkelt trekkes: Sosioøkonomisk omfordeling har lenge vært gjeldende gjennom for eksempel statlig subsidiering. Det kan derimot diskuteres om bøndene har fått og får den kulturelle og symbolske anerkjennelsen de fortjener: De utgjør tross alt en betydelig del av landets primærprodusenter og gjør i så måte en viktig innsats for å videreføre en kulturarv som i økende grad ser ut til å forsvinne.

Anerkjennelse vil her forstås som det å respektere og akte en samfunnsgruppe. I denne framstillinga vil det være snakk om hvorvidt norske bønder opplever seg selv som anerkjent av det øvrige samfunnet.

2.1.1.2: Sosial deltakelse

Sosial deltakelse vil være sentralt i den tredje delen av teori og empiri - delen, hvor det vil bli benyttet som et paraplybegrep for sosiale relasjoner som bøndene tar del i. House, Umberson og Landis (1988) og Bø (1990) benytter sosiale relasjoner som paraplybegrep for å definere alle personkontakter et individ kommer i kontakt med, det vil si hele ens sosiale verden. Sosial deltakelse vil her benyttes på en lignende måte, hvor sosialt nettverk vil utgjøre en sentral del. Begrepet refererer, i følge House et al. (1988: 302), til strukturen som karakteriserer et sett av relasjoner. Schiefloe (1992: 19) definerer sosialt nettverk som ”*et sett av relativt varige, uformelle relasjoner mellom mennesker*”. Et nettverk består dermed av to mengder: En mengde aktører og en mengde relasjoner mellom disse, hvor aktørene utgjør elementene, mens relasjonene utgjør koblingene. Begrepets politiske dimensjon hadde sitt opphav på 60 og 70-tallet, hvor sosialt nettverk sto som et honnørord i forbindelse med politikkenes grønne bølge (Hernes 1988: 22). Bakgrunnen var tiltagende urbanisering og økende storbyproblemer, noe som førte til idyllisering av tidligere tiders sosiale organisering med små og oversiktlige samfunn. Smått var godt og man trodde på de naturlige sosiale nettverks helsefremmende virkninger. I ettertid har man blant annet kunnet se et vesentlig skille mellom de som har minst ett intimt forhold og de som står uten slike relasjoner. Dette gjelder både den fysiske og den psykiske helsen (ibid.: 31).

Sosiale nettverk, eller sosial kontakt, har i senere år fått status som behandlingsform og tiltak for forebygging for individers lidelser. En persons sosiale nettverk kan ses på som et uttrykk for deltakelse og aktivitet og er sentralt i forhold til adgang til andres ressurser, følelse av identitet og de bidrar til å skape mening for de som deltar (Fjeldavli 2000: 10).

Sosial deltakelse vil i denne framstillingen referere til bøndenes sosiale liv, noe som innebærer både svake og sterke nettverkskontakter. Som jeg vil komme nærmere inn på senere, utgjør dette for eksempel både familie og venner, samt det landbruksfaglige miljøet der bøndene bor. Bøndenes egne opplevelser av egen sosial deltakelse er av stor betydning i denne delen av framstillinga.

2.1.1.3: Ensomhet

Weiss (1989), som er en banebryter på feltet ensomhet, ønsker ikke å definere begrepet, og presiserer med dette at ensomhet er et virkelig fenomen, snarere enn et logisk konsept. Hans strategi er i stedet å beskrive fenomenet gjennom for eksempel å få folk til å forestille seg at de

er alene på en lørdags kveld, eller det å være alene sammen med en partner i et fremmed land. På denne måten illustrerer han et sentralt skille mellom emosjonell (ved hjelp av det førstnevnte eksemplet) og sosial (det andre eksemplet) ensomhet. Dette skillet har inspirert etterfølgende teoretikere som for eksempel Peplau og Perlman (1982 i Perlman 1989: 20) til å definere ensomhet som avstanden mellom det ønskelige og det oppnådde nivået av sosial kontakt, hvor de fokuserer på både kvantitative og kvalitative aspekter ved relasjoner. Ensomhet kan dermed defineres som opplevelsen av å ikke ha tilstrekkelig nærhet og kontakt med andre (Thorsen 1990: 5).

Denne kognitive tradisjonen, som i stor grad fokuserer på avstanden mellom den kontakten man ønsker og den kontakten man oppnår, fokuserer på individer og relasjoner mellom disse. Denne tradisjonen tar utgangspunkt i at mennesket er født med sosiale behov og at det dermed er "naturlig" å reagere med negative emosjoner i forhold til det å være ufrivillig alene. Man kan dermed si at de har et aktørperspektiv. Hvordan kan man studere ensomhet fra et strukturperspektiv?

Cahoone (1998) peker på trekk ved det nordamerikanske samfunnet som påvirker en kulturell ensomhetsoppfatning. Samfunnets utvikling har resultert i at det man har til felles i dagens samfunn, i stor kontrast til i førmoderne samfunn, eksempelvis er upersonlige fenomen som Burger King og forsikringsselskaper. Den dominante ideologien (i USA, men også i store deler av Vesten), liberalismen, favoriserer blant annet individualisme, pragmatisme og økonomisk vekst. Dette fører til en type ensomhet som skiller seg fra andre kulturer, hvor samhold og fellesskap anses som sentrale verdier (ibid.). Cohen (1980) argumenterer i samme retning for at anomi, fremmedgjøring, isolasjon og ensomhet, kan få en til å lengte med nostalgi til førindustrielle Gemeinschaft-samfunn.

På denne måten kan man argumentere for viktigheten av å kombinere et aktør- og et strukturperspektiv. Fjeldavli (2000: 9) betrakter ensomhet blant bønder som sosiale konstruksjoner, noe som innebærer at ensomhetsforståelsen bestemmes av ytre samfunnsfaktorer som kan variere, både fra individ til individ og i tid og rom. På denne måten kan man forstå ensomhet som en interaksjon mellom aktør (følelser, tanker, opplevelser) og samfunnsmessige forhold som mekanisering, spesialisering og framvekst av enpersons-bruk. Ut i fra dette resonnementet er ensomme bønder dermed et uttrykk for sosiale relasjoner og ikke nødvendigvis et karaktertrekk hos den enkelte bonde.

Denne flerdimensjonale forståelsen av ensomhet er den jeg ønsker å ta utgangspunkt i, da den setter den enkelte aktørs (bondens) opplevelser inn i et samfunnsperspektiv hvor det blir tatt hensyn til strukturenes innvirkninger. På denne måten vil jeg argumentere for at ensomhet er et sosiologisk fenomen, snarere enn et utelukkende psykologisk begrep.

Det sosiologiske fenomenet ensomhet utgjør framstillingas gjennomgående tema. For å kunne sette seg inn i norske bønders livssituasjon med hensyn til ensomhet, kan det være hensiktsmessig å ta utgangspunkt i strukturelle endringer som i stor grad har endret det norske landbruket. Denne innføringen vil i så måte kunne stå som et bakteppe for den enkelte bondes endrede arbeidssituasjon. Har disse endringene ført til større grad av opplevd ensomhet blant norske bønder? Før søkelyset rettes mot dette, vil det bli tatt utgangspunkt i to sosiologiske klassikeres syn på samfunnsutvikling og dens betydning for sosiale relasjoner. På hvilken måte så de for seg at samfunnets endringer ved forrige århundreskifte påvirket mellommenneskelige relasjoner? Med utgangspunkt i dette, kan man forsøke å trekke paralleller til endringer som har funnet sted i det norske landbruket i den senere tid.

2.1.2: Noen ord fra klassikere om samfunnsutvikling og dens betydning for sosiale relasjoner

Emile Durkheim (1858-1917) og Ferdinand Tönnies (1855-1936) observerte hvilke konsekvenser overgangen fra agrarsamfunn til industrisamfunn hadde med hensyn til sosiale relasjoner. De fant blant annet at relasjonene ble flere, svakere og mindre forpliktende (Bø 1993: 36).

Sosial integrasjon står sentralt i boken *Arbeidsdelingen*, hvor Durkheim illustrerer ulike typer integrasjon knyttet til ulike samfunnsformer. Fra integrasjon som var preget av likhet i agrare samfunn, ble integrasjonen preget av avhengighet i industrisamfunn (Østerberg 1990: 10). På denne måten skiller Durkheim mellom to typer sosialt samhold; den mekaniske og den organiske (Bø 1993: 37).

Ved hjelp av begrepsparet *Gemeinschaft* og *Gesellschaft* skildrer Tönnies en rekke typiske trekk ved førindustrielle og industrielle samfunnsformer. Trekkene henger sammen med to viljestyper, *Wesenwille* og *Kürwille*, som blant annet preger grunnholdninger og samhandling i de ulike samfunnsformene. *Gemeinschaft* preges av tilknytning og nære relasjoner til andre individer, noe som skaper en vi-følelse og solidaritet (Tönnies 1990ab). På denne måten kan

man tenke seg til at tette og stabile relasjoner preget denne samfunnstypen. Gesellschaft, som preges av *Kürwille*, kan derimot betegnes som intellektets sfære, hvor kjøp, salg, kontrakt og beregninger står sentralt. Relasjonene baserer seg på et kundeforhold, det vil si en relasjon som ikke betegnes som varig (Tönnies 1990ab).

Har man sett tendenser til denne utviklinga i Norge? Dette vil bli sett nærmere på i kommende avsnitt, hvor strukturelle endringer innen det norske landbruket står sentralt.

2.1.3: Strukturelle endringer i det norske landbruket

Selv om man vanskelig kan se for seg et rendyrket Gemeinschaft eller Gesellschaft, kan man se tendensen av at man i Norge har gått fra samfunn preget av *Wesenwille* til samfunn mer preget av *Kürwille* og fra samfunn preget av mekanisk til samfunn preget av organisk solidaritet.

I perioden mellom 1850 og første verdenskrig var det gamle bondesamfunnet preget av store forandringer (Almås 1985: 34). Selvforsyningshusholdet gikk tilbake, mens pengehusholdet vant terreng. Folketallet i bygdene økte lite, på bekostning av framvoksende urbanisering. Landet fikk en moderne infrastruktur og nye tekniske hjelpemidler, som slåmaskinen og dieselmotoren ble innført. Gårdsøkonomien var basert på familiearbeidskraft og grannelagene sto sterkt. Ut i fra dette kan man argumentere for at samfunnsutviklinga førte til forandringer på godt og ondt. Det gamle bondesamfunnet som vi idylliserer på bakgrunn av samhold, likhet og solidaritet, hadde også en bakside: I fellesskapet var det nok mange som følte seg maktesløse og utbyttet og drømte om å komme seg til Amerika (ibid.: 28).

Det nye hamskiftet i norsk jordbruk kom i etterkrigstida (Almås 1977). Teknologiske nyvinninger preget denne tida, noe som endevendte den arbeidskrevende driftsformen som tidligere hadde dominert (Almås 1985). Man skiller gjerne mellom kjemisk-biologisk og maskinell teknologi, hvor førstnevnte innebar kjemiske og biologiske nyvinninger, mens den andre innebar innføringa av blant annet elektrisitet, traktoren og melkmaskinen. Den mer intensive drifta førte til mer å gjøre for færre personer på bruka. Konsentrasjon av drifta innebar at mindre bruk ble nedlagt, mens mellomstore og store bruk ble utvidet med hensyn til areal og produksjon. Spesialisering innebar at brukene gikk over til et dyreslag eller for eksempel korn.

Økt rasjonalisering og effektivisering i norsk landbruk har resultert i at det er blitt færre bønder i hvert bygdesamfunn (Almås, Haugen og Johnsen 2002: 13). Antall jordbruksbedrifter har sunket fra 125 302 i 1979 til 55 697 i 2004 (Statistisk Sentralbyrå 2005). Disse tallene viser også at antall årsverk i jordbruket er blitt halvert de siste femogtjue årene.

Antall enpersonsbruk har økt og man har vært vitne til en utvikling fra heltidsbruk til kombinasjonsbruk. Det vil si at familiebrukene hvor begge ektefellene var sysselsatt i større grad er blitt erstattet med kombinasjonsdrift, hvor en av ektefellene, som oftest kvinnen, er sysselsatt i lønnet arbeid utenom gården (Blekesaune og Almås 2002). Djurfeldt (1990) peker, i likhet med Blekesaune og Almås (2002), på at en økt andel enmannsbruk i Sverige kan ha ført til økt grad av ensomhet, da en av ektefellene, (som oftest kvinnen), tar seg lønnsarbeid utenfor gården.

Etter andre verdenskrig ble undersysselsatt arbeidskraft drenert ut av landbruket på bakgrunn av samfunnsendringer (Almås 1983). Gjenreisningen av landet, vekst i industri og senere i den tjenesteytende sektoren, bidro til tre faser hvor kvinner, i større grad enn menn, forlot landsbygda. Den første fasen kaller Almås "avtausifiseringa", hvor den første yrkesgruppa som forlot landbruket, var den kvinnelige arbeidskrafta som arbeidet for lønn.

"Avtantifiseringa" utgjør den neste fasen, hvor dette innebar at kvinnelige familiemedlemmer forlot landbruket. Dette gjaldt for eksempel søsken av brukerekteparet. "Avkonifiseringa", den tredje fasen, startet tidlig i 60-åra. Familiebrukene ble nedlagt og det ble overflødig arbeidskraft på landsbygda. Dette innebar at kvinner, i større grad enn menn, gikk over til lønnsarbeid eller gikk over til å bli husmødre. En ny gruppe mannsbønder kom i stedet for familiebrukene (Almås 1983). Man kan ut i fra dette peke på at det har skjedd en maskuliniseringsprosess i det norske landbruket.

Det er blant annet disse samfunnsendringene i det norske landbruket som har fått forskere til å fokusere på bønders opplevelse av ensomhet. For som en bonde fra Gausdal uttrykte det da han møtte en selger som lurte på om det var sjanser for å møte kunder der i grenda: "Du treffer ikke mye folk på dagtid her...() Nå til dags er det bare en mann, en katt og en mikrobølgeovn igjen på gårdene" (Kjekstad 2004).

Overnevnte samfunnsprosesser har ført til store endringer i det norske landbruket: Blant annet har bønder blitt i mindretall i dagens bygde-Norge. På bakgrunn av for eksempel maskulinisering, teknologisering og rasjonaliseringsprosessene er det ikke uvanlig at en mann driver et relativt stort gårdsbruk alene. Har bøndenes kvantitative marginalisering ført til en mindreverdighetsfølelse som igjen forsterker ensomhetsopplevelsen? Dette vil bli tatt opp til diskusjon i neste avsnitt, hvor det første perspektivet, anerkjennelsesperspektivet, settes fram.

2.2: Anerkjennelsesperspektivet

2.2.1: Norske bønder – en anerkjent samfunnsgruppe?

”Bondehets” og ”bondehat” har lange tradisjoner i den urbane, vestlige verden (Lønning 2000: 35). I Norge har vi hatt tradisjoner for å idyllisere bygda og bygdekulturen, samtidig som vi har ”glemt bøndene”. Fortellingen om en bonde fra Sotra som fikk kastet ølflasker etter seg da han kjørte traktor, illustrerer denne hetsen som mange bønder har følt på kroppen. ”De hater meg fordi jeg er bonde” (ibid.). I følge Lønning (ibid.: 109) fikk bondehatet oppblomstring under og etter krigen, da matmangel og rasjonering førte til at bøndene og distriktene fikk makt over byborgerne, noe som snudde det tradisjonelle maktforholdet på hodet. Edelmann og Sæter (1994: 152) peker på bondehaterens fem bud: Bønder er oversubsidierte, de lager verdens dyreste mat, de klager på alt, de er late og de er bønder.

Nå er det imidlertid viktig å påpeke at det ikke nødvendigvis er snakk om hat, og det er nok ikke alle urbane borgere som misliker bønder. Også innen bygdas grenser kan det være snakk om ”bondehets”, for eksempel med tanke på ”bygdetulling” og ”bygdedyr” – problematikken, hvor det kan være snakk om individer som skiller seg ut på en eller annen måte. Det som likevel ser ut til å være tilfelle er at bønder uttrykker misnøye med for eksempel brukets økonomi, framtid og skjebne (Løwe 2004a). Rye (2000: 5) peker i tillegg på at de har gitt *”høylytt uttrykk for sin massive misnøye med storsamfunnets behandling av landbruksnæringen”*.

Denne behandlingen fra det øvrige samfunnet kan tenkes å ha innvirkning på den enkelte gårdbruker og hans/hennes opplevelse av å være en del av en marginalisert gruppe. Dette kan igjen føre til at gårdbrukeren føler seg overlatt til seg selv. Har dette innvirkning for ensomhetsopplevelsen? Dette baner vei for hypotesen: *Opplevelse av lite verdsettelse av*

gårdbrukeryrket i storsamfunnet, av media og av rikspolitikerne har innvirkning på økt opplevelse av ensomhet for den enkelte gårdbruker.

Samtidig som bøndene gir uttrykk for misnøye, ser man i flere studier at de skårer høyt på livskvalitet og er stort sett tilfredse med livet (Rye 1999, 2000, Løwe 1998b, 2004a, SSB 2005). Løwe viser for eksempel at ni av ti gårdbrukere er tilfredse med livet. Gjennomsnittlig skåre på en skala fra 1-10 var 7,9 i 2002, en svarfordeling som ikke har endret seg vesentlig siden 1995 (Løwe 2004a).¹

At bøndene rapporterer høy tilfredshet og dermed ser ut som om de har det bra, samtidig som de klager og uttrykker misnøye, kaller Rye (2000: 5) *det agrare paradoks*. Hvordan kan man forklare disse tilsynelatende motstridende funnene?

Løwe (2004a) argumenterer for at tilfredshet ikke bare avhenger av hvilke kår man objektivt sett lever under. Krav og forventninger man har, samt hvem man sammenlikner seg med, er avgjørende. Bøndene sammenligner seg med øvrige grupper i samfunnet, for eksempel når det gjelder inntektsnivå. Til tross for at landbrukshusholdets økonomi ikke er dårligere enn i øvrige hushold, kommer dette av at medlemmene i landbrukshushold arbeider mer enn personer i andre hushold. Videre kommer deler av inntekten utenfra, gjennom annet inntektsgivende arbeid (Rye 2002: 130). Det er med andre ord inntektene fra gårdsdrifta mange bønder er misfornøyde med. Denne misnøyen er sterk og tiltagende i følge Løwe (2004a): På en seksdelt skala velger en av fire laveste verdi ”sterkt misfornøyd”, mens en prosent sier seg ”helt fornøyd”.

Denne misnøyen med inntekta fra gårdsdrifta kan ha innvirkning for den enkelte gårdbrukers ensomhetsopplevelse, da det å ikke føle at man får betalt for det arbeidet man gjør, kan oppleves som manglende anerkjennelse fra det øvrige samfunnet. Det å føle seg marginalisert kan videre tenkes å ha innvirkning på ensomhetsopplevelsen som gårdbruker. Dette baner vei for hypotesen: *Lite tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta har innvirkning for økt opplevelse av ensomhet.*

¹ Tallene baseres på Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen (LLB) 1995 og 2002.

Har bøndene grunnlag for å uttrykke misnøye med den økonomiske situasjonen de befinner seg i? Dersom man sammenligner bøndenes inntekter fra jordbruket med industriarbeidere, finner man at i perioden 1991-2001 økte årsverksinntekten i jordbruket med 17, 4 %, mens årsverksinntekten for timelønne i industrien økte med 48, 3 % (Utsyn over norsk landbruk 2002). Rye (2002) poengterer i artikkelen ”Hvorfor bråker bøndene når de har det så bra?” viktigheten av relativ deprivasjon. Dette uttrykket innebærer at man opplever å komme dårlig ut i forhold til andre grupper som det er naturlig å sammenligne seg med (Runciman 1966 i Rye 2002). Den tredje hypotesen går på nettopp dette: *Sterk opplevelse av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper har innvirkning for økt opplevelse av ensomhet.*

Effekten av sosial deprivasjon kan antas å være ulik for heltids- og deltidsarbeidende. Følelsen av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper kan dermed benyttes som en indikator på denne sammenhengen. En kan anta at deltidsbønder, som supplerer med annen inntekt utenifra, kan ha mindre opplevelse av sosial deprivasjon enn heltidsbønder. Dette baner vei for hypotesen: *Effekten av opplevelsen av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper, er ulik for deltids og heltidsbønder.* Heltidsbønder, som er avhengige av inntekten fra gården forventes dermed i større grad å føle seg forskjellsbehandlet, enn deltidsbønder som ofte deltar på det ordinære arbeidsmarkedet. Men, det kan det være mer komplekse sammenhenger enn det som er tilsynelatende. Kanskje er årsaken til at deltidsbønder fikk seg annet inntektsgivende arbeid nettopp misnøyen med at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper?

Foregående resonnementer fører til den første problemstillinga som vil bli tatt i nøyere øyesyn nedenfor.

2.2.1.1: Den første problemstillinga

Ovennevnte resonnementer og de hypotesene som følger av disse, bygger på en symbolsk marginaliseringsprosess, noe som i følge Rye (2002), reduserer bøndenes subjektive livskvalitet. Sigrun, som er sauebonde, illustrerer dette:

”Vi føler at vi blir ”tatt” på alle kanter. Ikke bare med økonomi, at vi får dårligere betalt for kjøtt og sånt, men mer sånn som de tilskuddene vi får. Hadde det ikke vært bedre at de droppet tilskuddene helt og så latt oss fått bedre betalt for kjøttet og ulla? Så hadde vi sluppet denne bondehetsen?” (ibid.: 135).

Marginaliseringsprosessene som bøndene opplever, innebærer økonomiske, så vel som sosiale og kulturelle aspekter: De opplever en manglende symbolsk anerkjennelse for det arbeidet de gjør (ibid.). Har disse prosessene innvirkning på et aspekt av livskvalitet, nemlig opplevelse av ensomhet? Kan manglende anerkjennelse fra samfunnet for øvrig føre til at bøndene føler seg tilsidesatt og dermed mer ensomme? Dette utgjør den første problemstillinga: **På hvilken måte kan manglende anerkjennelse fra samfunnet for øvrig ha innvirkning på norske bønders opplevelse av ensomhet?**

Til tross for den første problemstillingas natur, er det viktig å ha i minnet at mennesket er sammensatt av ulike komponenter og at det kan romme til dels motstridende emosjonelle prosesser. Derfor kan det være interessant å se nærmere på en annen komponent, yrkesstolthet blant bønder. Kan denne være med på å dempe ensomhetsopplevelsen blant norske bønder?

2.2.1.2: Kan det likevel være snakk om en "motbevegelse" blant norske bønder?

Kan yrkesstolthet blant bønder virke som en motbør i forhold til overnevnte marginaliseringsprosesser? Rye (1999) snakker om bøndenes skjebnefellesskap, hvor de omtaler seg selv og andre bønder som "vi" og "oss": "Vi" bønder lider felles skjebne. På denne måten kan opplevelsen av å være stolt av å være bonde og yrkesidentitet som gårdbruker stå som indikatorer på et skjebnefellesskap. Har dette innvirkning på ensomhetsopplevelsen? To hypoteser vil bli testet på bakgrunn av dette: *Dess mer stolthetsfølelse en har av å være bonde, dess mindre ensom er man. Det å ha yrkesidentiteten knyttet til det å være gårdbruker foran andre yrker, har innvirkning på lavere ensomhetsopplevelse som gårdbruker.* På denne måten kan det tenkes at motbevegelsesopplevelsen har innvirkning på at gårdbrukerne står samlet og at de dermed ikke føler seg ensomme som bønder.

Til nå har anerkjennelsesperspektivet stått i fokus. Dette perspektivet rommer i hovedsak to aspekter: Manglende anerkjennelse fra det øvrige samfunnet og yrkesstolthet som en eventuell motbør i forhold til ovennevnte marginaliseringsprosesser. I det følgende vil det andre perspektivet, sosial deltakelse, settes fram. Dette perspektivet vil først rette fokuset mot sosial deltakelses hensiktsmessige betydninger, både med hensyn til helse og ressurstilgang. Søkelyset vil deretter forflytte seg til det faglige og det sosiale livet i dagens bygde-Norge. Til slutt vil det bli sett nærmere på norske bønders forutsetninger for sosial deltakelse. Her vil det

også settes fram hypoteser som har bakgrunn i dette perspektivet: Hvilke innvirkninger har sosial deltakelse for bønders opplevelse av ensomhet?

2.3: Sosial deltakelsesperspektivet

2.3.1: Sosial deltakelses positive betydning

Sosiale nettverk har tiltrukket seg oppmerksomhet fra mange hold, blant annet har mange forskere argumentert for at de har en positiv innvirkning på helse og velvære. For eksempel argumenterer Hernes (1988), Pancoast (1992), Dalgard (1992) og Bø (1993) for sosiale omgivelser betydning for individets psykiske helse. Men sosiale nettverk ser også ut til å ha stor innvirkning på den fysiske helsen, noe House et al. (1988) belyser ved hjelp av en gjennomgang av ulike studier. Studiene peker i retning av at til og med dødelighet varierer blant de med og uten sosiale nettverk, etter å ha kontrollert for røyking, overvekt og andre variabler som forventes å ha en innvirkning.

Men, sosiale nettverk er ikke utelukkende sentrale på bakgrunn av deres helsebringende effekter. Deltakelse i ulike nettverk kan også være en ressurs for individet, ettersom det får tilgang til fordeler det ellers ikke ville fått. Til tross for at Schiefloe (1982: 2) peker på at de fleste forskere går ut fra en antagelse om at en relasjon er bedre jo mer intim den er, argumenterer Granovetter (1982) for viktigheten av svake bånd. Dette gjør han i durkheimiansk ånd, hvor den nye arbeidsdelingen innebærer et arsenal av møter med individer som har andre ståsted og synsvinkler enn en selv, noe som fører til en berikelse for individet. På denne måten kan svake, uniplekse bånd til bekjente utgjøre broer til andre bekjentskapskretser, noe som kan føre til en tilgang til ressurser som man ellers ikke ville fått ved hjelp av utelukkende sterke, multiplekse bånd bestående av venner og familie. Ut i fra Granovetter (1982) kan man antyde at også bonden har sterke og svake nettverksforbindelser, hvor sistnevnte for eksempel kan bestå av fagmiljøet der han/hun bor og dets forbindelse med omverdenen.

Velfungerende nettverk ser dermed ut til å være en berikelse for individet på flere områder. Hvilke forutsetninger har den norske bonden for å danne og opprettholde sosiale nettverk? Dette vil bli sett nærmere på nedenfor. Men først vil fokuset rettes mot det faglige og det

sosiale livet i dagens bygde-Norge og hvilke innvirkninger eventuelle endringer får for den enkelte bonde.

2.3.2: Hvordan ser det faglige og det sosiale livet ut i dagens bygde-Norge og hvilke innvirkninger har det for bonden?

Det har blitt gjort lite forskning på faglige nettverk blant bønder, noe som vanskeliggjør det å gi en helhetlig framstilling av dette. Likevel kan man påpeke enkelte aspekter: Almås (1982: 583) peker på at grannelag og bygdekollektiv bestående av bønder fortsatt virker som et arbeidskollektiv hvor det foregår utveksling av erfaringer og hjelp. På denne måten kan dugnad, arbeidsbytte og uformelt maskinsamvirke bidra til å minske effekten av motvirkende strukturelle endringer (ibid.) (se avsnitt 2.1.3). Disse sammenkomstene kan tenkes å være av stor faglig betydning for bonden.

Videre er flesteparten (63 %) av norske bønder medlemmer av Norges Bondelag eller Norsk Bonde- og Småbrukarlag (Storstad, Rye og Almås 2004). Våre data (Trendundersøkelsen 2004) påpeker i samme retning av at ni av ti bønder er medlemmer i faglag og/eller produsentlag. Disse landbruksfaglige organisasjonene avholder møter med jevne mellomrom, hvor bøndene møtes og diskuterer aspekter som anses som sentrale innen det landbruksfaglige miljøet. På denne måten kan maskinsamvirke, brøytelag og jaktlag på den ene siden, og møter i faglag og produsentlag på den andre siden, utgjøre arenaer hvor man kan treffe likesinnede og dermed få utvekslet faglig erfaring og kunnskap.

Sentralt å bemerke, imidlertid, er at det er vanskelig å sette et skille mellom faglige og sosiale sammenkomster. Tidligere var det vanlig at bøndene møttes ved melkerampa, hvor de slo av en prat: Kan denne sammenkomsten kategoriseres som sosial eller faglig? Eksemplet illustrerer at det faglige og det sosiale miljøet kan være overlappende, noe som ofte kan tilsi at sammenkomster bønder i mellom kan inneha både faglige og sosiale aspekter.

Likevel kan man, ved å løfte blikket mot bygda som helhet, peke på ulike sosiale aspekter som også angår bøndene. Wiborg (1996) peker, med utgangspunkt i Giddens, på at sosiale relasjoner i stor grad er blitt frikoblet geografiske steder. Sett i et bygdeperspektiv innebærer dette at det sosiale miljøet ikke lenger begrenser seg innenfor bygdas grenser, men finner sted på tvers av geografiske beliggenheter. Hun peker videre på at det er blitt færre arenaer hvor

bygdefolk møtes, noe som har innvirkning for at man ikke kan ta for gitt at det finnes et fellesskap mellom bygdefolk (ibid.). Med utgangspunkt i bøndene kan man ut i fra dette spørre seg om det er dette er et sentralt aspekt i forhold til deres ensomhetsopplevelse: Kanskje er det næringsfellesskapet, som på bakgrunn av strukturelle endringer har erodert i enkelte bygder og som dermed kan oppleves som mangelfullt? Her er det imidlertid sentralt å påpeke at det kan være store kontekstuelle ulikheter mellom ulike bygder, hvor enkelte bygder kan ha sterke næringsfellesskap og mange gårdsbruk i drift, mens andre bygder kan karakteriseres som det Aasbrenn (1989) kaller ”uttynningssamfunn”.

Wiborg (1996) peker videre på hvordan primærnæringene har mistet mye av sin sentrale betydning, noe som blant annet har innvirkning for en større yrkesmessig differensiering. I dag er det derfor ikke arbeidet, men det som skjer utenfor arbeidstid, som binder folk sammen, enten det er kor, korps eller amatørteater (ibid.). Det sosiale livet i bygda kan videre beskrives ved at man begir seg ut på trafikkerte veier bort fra nærmiljøets støtte og kontroll ved bruk av bil (Hompland 1991). I stedet for nærmiljø og naboskap velger man selvkomponerte fellesskap, noe som går i tråd med Wiborgs resonnement. På denne måten argumenterer Hompland for at bygdas gamle sosiale former og nettverk, ikke finnes lenger. Villa (2005b) argumenterer i samme retning: Landsbygdidyllen, hvor naboer stadig stakk innom, er ikke lenger eksisterende. TV-en, som i dag opptar mye av fritida, gjør at man tenker seg om to ganger før man går og ”forstyrrer” naboen med et besøk.

Dersom man trekker paralleller fra foregående avsnitt, finner man at det sosiale miljøets utvikling kan ha store konsekvenser for bonden og hans/hennes sosiale deltakelse. At bygdas sosiale liv ikke lenger foregår innenfor bygdas grenser, innebærer at bonden, etter endt arbeidsinnsats, kan se seg nødt til å kjøre til en annen bygd for å delta sosialt. Det kan se ut som om det, som tidligere nevnt, i stor grad er det som skjer utenfor arbeidstid, som binder folk sammen i dag. Dette kunne ha åpnet muligheter for bonden, men på grunn av mangel på tid og fritid (se avsnitt 2.3.3), kan det diskuteres hvor mye han/hun kan involvere seg i fritidsinteresser som kor, korps eller amatørteater. Dette vil selvsagt være ulikt for hel og deltidsbønder med ulike ansvarsområder og arbeidsmengde.

At det har blitt færre kolleger og naboer i næringen, er selvsagt avgjørende for bonden, da han /hun har færre å dele kunnskap og erfaringer med, samtidig som det blir færre å sammenligne seg med, eller dra på besøk til. Følgende sitat illustrerer dette:

*”Tidligere var alle naboene melkeprodusenter. I 1970, da jeg gikk på grunnskolen, gikk 17 skolebarn på skoleveien, og det var 13 melkeprodusenter her. I dag er vi alene som driver, og vårt barn går **alene** på samme skolevei. Alle andre bruk er nedlagt og fungerer som ferieboliger. De naboene som vi tidligere samarbeidet med, både nabosamvirke og privat, er borte. Skal vi i dag sammenligne oss med naboen, har denne ferie og fritid. Det er dette vi i dag må forholde oss til” (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002: 125).*

Ut i fra sitatet kan man finne støtte for at det er vanskelig å finne likesinnede naboer. At det i tillegg er blitt mindre vanlig å stikke innom naboen, som Villa påpeker, kan ha innvirkninger for bondens sosiale deltakelse og dermed også hans/hennes opplevelse av ensomhet.

Teoretikere som Beck (1992, 2001) og Giddens (1990, 1991) påpeker familiens og lokalsamfunnets minkende betydning i henhold til nettverk i dagens senmoderne/postmoderne samfunn. De er likevel optimistiske på grunnlag av individets sentrale posisjon: I dag kan man i større grad ta egne valg og velge egne nettverk. Men hvordan hjelper det (især) heltidsbonden som føler at han/hun mangler tid/fritid til å treffe nettverkskontakter? Hvordan skal man da kunne dra nytte av individets frie vilje til å danne egne nettverk? Her kan man spekulere i internetts økte betydning for bøndenes ”sosiale deltakelse”, nå som livsstilen og forbruket i by og bygd har blitt mer likt (Hompland 1984).

Til tross for at bønder er en heterogen gruppe, har de enkelte fellestrekk som skiller de mer eller mindre fra andre befolkningsgrupper når det gjelder sosial deltagelse.² Har disse fellestrekkene betydning for bøndenes ensomhetsopplevelse? Dette vil bli belyst i neste avsnitt.

2.3.3: Hva kjennetegner bondebefolkningens forutsetninger for sosial deltakelse?

På bakgrunn av tidligere nevnte samfunnsendringer, kan det se ut til at bonden, i nokså stor grad, arbeider alene. Som tidligere landbruksminister Gjønnnes uttrykte det:

² Sosial deltakelse vil, som nevnt i begrepsavklaringa, benyttes som en fellesbetegnelse for sosial og faglig deltakelse, da det som belyst overfor, kan være vanskelig (og unødvendig) å skille mellom disse.

”I dag er det færre mennesker på gårdene, og det er lengre mellom gårdstun i aktiv drift. Bondeyrket er i ferd med å bli et ensomt yrke. Ektefelle og barn har ofte arbeid og interesser på andre kanter, og kanskje er naboen det som noen kaller ”fritids-bonde” – dvs. begge ektefeller arbeider full tid utenfor bruket, og gården er folketom på dagtid”(Gjønnes 1998 i Andersen 2001: 64).

Arbeidet som bonde er preget av lite kontakt med andre og man jobber stort sett alene: Syv av ti gårdbrukere sier at de ofte er alene i sitt daglige arbeid på bruket (Løwe 2004b).³ Fjeldavli og Bjørkhaug (2002)⁴ studerte sammenhengen mellom norske bønders grad av ensomhet og oppgitt årsak, hvor de i hovedsak så på de som oppga å være ensomme ganske ofte og stort sett alltid. Den viktigste årsaken til ensomhet var at bonden manglet noen å arbeide sammen med til daglig. Dette gjaldt begge gruppene.

Det å ikke ha noen å arbeide sammen med til daglig behøver ikke å bety at gårdbrukeren har et dårlig sosialt nettverk, da nettverkskontakter kan bestå av både arbeidskollegaer og familie, venner og bekjente. Det kan derfor være interessant å rette fokuset mot opplevelse av eget nettverk, da det kan være tilfelle at sosial kontakt med venner og familie kan ”bøte” på ensomhetsopplevelsen som eventuelt eksisterer på bakgrunn av mangel av arbeidskollegaer. Dette baner vei for følgende hypotese: *Lav grad av tilfredshet med eget nettverk har innvirkning for høy ensomhetsopplevelse.* Videre kan man anta at det å ha god kontakt med familie og venner er med på å minke ensomhetsopplevelsen, noe som speilvendt tilsier at: *Stort ønske om bedre kontakt med familie og venner har sammenheng med høy ensomhetsopplevelse.*

Sivilstand kan tenkes å ha en sammenheng med ensomhetsopplevelsen, da det å ha en partner antas å ha en positiv effekt hva angår sosial kontakt; både i forhold til det å være to framfor å være alene i hverdagen (til tross for at ektefelle/samboer ofte har annet inntektsgivende arbeid utenom gården), men også i forhold til det at man ofte får tilgang til et mer omfangsrikt nettverk som ektefelle/samboende. Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) gir støtte til at samboende og gifte bønder rapporterer lav grad av ensomhetsopplevelse, mens bønder som er enslige, skilte og enker/enkemenn rapporterer høyere grad av ensomhet.

³ Tallene baseres på ”Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen (LLB)” 1995 og 2002.

⁴ Analysen baseres på data fra fire ulike spørreundersøkelser: ”Landbrukspolitikk og husholdsstrategier 1975-95”, ”Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 1995”, ”Økomat 1999” og ”Trender i norsk landbruk 2002”.

Til tross for at de omtaler helhetlige samfunnstendenser uten referanser til den norske bondebefolkningen, peker både Durkheim (1968) og Mastekaasa (1988) på at det å være gift virker som en buffer i forhold til det å ta sitt eget liv⁵, noe som kan se ut til at det å være gift har en positiv betydning i forhold til individets psykiske helse. Som Noack (1996) peker på, har man sett tendensen til at en økende andel velger å leve i samboerskap, en tendens som også har nådd bygde-Norge (Vartdal 2002). Man kan derfor anta at: *Enslige, skilte og enker/enkemenn opplever høyere grad av ensomhet enn samboende og gifte bønder*. Videre kan man ut fra ovenstående avsnitt anta at ektefelle/partners arbeidsinnsats på gården har betydning for gårdbrukerens opplevelse av ensomhet, da gårdbrukere som har en partner som deltar i større eller mindre grad, har noen å dele gårdsarbeidet med. Dette baner vei for hypotesen: *Dess mindre arbeid ektefellen eller partneren nedlegger i gårdsdrifta, dess høyere ensomhetsopplevelse har bonden*.

En sammenheng som det videre kan være verdt å se nærmere på, er hvilken effekt ektefelle/partners arbeidsinnsats på gården har for om gifte/samboende føler seg ensomme som gårdbrukere. Man kan anta at effekten av at gifte/samboende bønder føler seg ensomme avhenger av om han/hun har noen å arbeide sammen med til daglig. Det kan derfor være grunn til å tro at sivilstands effekt er avhengig av en annen variabel; ektefelle/partners arbeidsinnsats på gården. Effekten vil bli sett nærmere på ved hjelp av et samspillsledd i regresjonsanalysen. Hypotesen lyder dermed: *Effekten av å være gift/samboende er ulik for de som har en partner som arbeider mye på gården og de som har en partner som arbeider lite på gården*.

Som belyst gjennom Andersens (2001) respondenter, ser ensomhetsopplevelsen ut til å være ulik for hel- og deltidsbønder. Dette kan forklares ved at sosiale behov blir dekket gjennom annet inntektsgivende arbeid for deltidsbønder, men det forklarer også økt ensomhetsopplevelse hos heltidsbønder. Fjeldavli (2000) påviser også at bønder som arbeider utenom bruket, det vil si deltidsbønder, rapporterer lavere grad av opplevd ensomhet enn heltidsbønder. Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) tegner et lignende bilde; de som jobber mest på gårdsbruket rapporterer høyest grad av opplevd ensomhet. Dette danner grunnlag for hypotesen: *Heltidsbønder opplever større grad av ensomhet enn deltidsbønder og andre*

⁵ Denne tendensen er, i følge Durkheim, sterkest for menn.

bønder. I samme retning argumenterer Fjeldavli (2000) og Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) for at årsaken til at melkeprodusenter og andre husdyrprodusenter føler større grad av ensomhet enn bønder som driver med planteproduksjon, kan være at de førstnevnte i større grad er bundet til gården. På denne måten har de mindre anledning til å forlate gården for å delta på sosiale arrangementer og danne grunnlag for sosiale nettverk. Dette har også sammenheng med arbeidsmengde; disse produksjonsformene er arbeids- og tidskrevende i tillegg til at det er mye helg- og kveldsjobbing. Produksjonstype kan dermed også knyttes til ensomhetsopplevelse, noe som gir hypotesen: *Melkebønder opplever større grad av ensomhet enn andre husdyrprodusenter og andre bønder.*

Som nevnt ovenfor, ser det ut til at ensomhet blant bønder er ulikt fordelt mellom deltids og heltidsbønder. Ut i fra dette kan det være grunn til å tro at tilfredsheten med eget nettverk er ulik for deltids og heltidsbønder, noe som igjen kan ha innvirkning på ensomhetsopplevelsen. Dette baseres på en antagelse om at deltidsbønder, som ofte deltar på ulike sosiale arenaer, er mer tilfredse med egne nettverk enn heltidsbønder, som er mer knyttet til gården. Dette baner vei for hypotesen: *Effekten som tilfredshet med eget nettverk har på ensomhetsopplevelsen, er ulik for deltids og heltidsbønder.* Til tross for overstående resonnement, kan effekten være motsatt; nettopp fordi heltidsbønder er knyttet til gården, vil han/hun være mer tilstede i den nære familiens hverdagsliv. Dersom gårdbrukeren har kårfolk på gården, kan sammenhengen være enda sterkere.

Det å arbeide alene kan innebære positive aspekter, som det å slippe å forholde seg til andre og man kan gjøre som en selv vil: De har stor frihet og selvbestemmelse i det daglige arbeidet. Men trives gårdbrukerne med å arbeide alene? Tydeligvis ikke: To av tre gårdbrukere mener at ”arbeidsmiljøet på bruket er preget av at det er ensomt” (Løwe 2004a).

En mulig løsning er samdrift. Et slikt samarbeid kan tenkes å kunne øke den sosiale kontakten, i tillegg til andre fordeler, som økte investeringer og kunnskapsflyt. Det ser likevel ikke ut som om det er mange som benytter seg av denne muligheten. En av Andersens (2001) respondenter, Kåre, som er en kornprodusent i 30-årene, illustrerer motstanden på denne måten:

”(Om samdrift) Ja, det er sikkert lurt. Både ut fra det sosiale aspektet, men også økonomisk ut fra maskinløsninger og sånt så tror jeg det vil ha noe for seg. Men det er ikke så stor tradisjon

for det i norsk landbruk. Det er liksom den sjølberga bonden ikke sant, og du har alt det du trenger sjøl” (Andersen 2001: 69).

Om man likevel velger samdrift, tenkes det å ha en sammenheng med ensomhetsopplevelsen. Dette fører til hypotesen: *Samdriftsbønder er mindre ensomme enn ikke-samdriftsbønder.*

En annen løsning er å ha kontakt med andre via organisasjoner. Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) argumenterer for at et godt fag- og arbeidsmiljø er betydningsfullt i forhold til utvikling og vedlikehold av yrkesidentitet. Når støtte, korreksjon og bekreftelse fra arbeidskollegaer uteblir, har dette innvirkning på ensomhetsopplevelsen. Kan deltakelse i det landbruksfaglige nettverket derimot stå som en buffer mot overnevnte marginaliseringsprosesser, hvor deltakelse kan innebære en opplevelse av det Rye (1999) kaller skjebnefellesskap? Det landbruksfaglige miljøet der bonden bor, samt hans/hennes medlemskap i landbruksfaglige organisasjoner, kan dermed tenkes å ha sammenheng med ensomhetsopplevelsen. Dette baner vei for to hypoteser: *Lav tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet har innvirkning på høy ensomhetsopplevelse. Det å ikke være medlem i landbruksfaglige organisasjoner har en sammenheng med høy ensomhetsopplevelse.*

En årsak som ofte oppgis i forbindelse med lite sosial deltakelse, er ”mangel på tid” og ”mangel på fritid” (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002). Mange har det så travelt at de ikke har tid eller krefter til å opprettholde sosial kontakt med andre. Her er avløserordninga av stor betydning. Denne ordninga var en del av jordbruksbefolkningas generelle velstandsøkning, en ordning som fra 1945 var med på å gi bønder og bygdefolk bedre levekår. Et aspekt var at de skulle få avløsning under ferie, fritid og sykdom (Almås 1985, 2002). Løwe (2004b) presiserer derimot at ferie er et knapt gode for gårdbrukeren: I 2001 hadde annenhver gårdbruker færre enn seks frihelger og en av 20 hadde ikke en eneste fridag hele året. Hver femte gårdbruker med dyr hadde ingen form for avløsning overhodet. Om man har avløser kan ofte relateres til gårdbrukerens nettverk, da det på fire av ti gårder er familien som står for avløsning (ibid.). Det at man har vanskelighet med å skaffe avløser kan dermed ha innvirkning på ensomhet, blant annet fordi man behøver fritid for å kunne møte sine nettverkskontakter. Dette baner vei for følgende hypotese: *Høy skåre på vanskelighet med å skaffe avløser har sammenheng med høy opplevelse av ensomhet.*

Sykdom, skader, ulykker og dødelighet ser ut til å ha vært mer utbredt blant landbruksbefolkningen enn i den øvrige befolkningen (Ødegård 1982). Til tross for teknologisering er det fortsatt mange tunge løft som må gjøres: Løwe (2004b) peker på at mer enn tre av fire gårdbrukere sier at de daglig arbeider i belastende stillinger. At man har en rimelig helsetilstand kan tenkes å ha en sammenheng med sosial deltakelse, da det å danne nettverk krever energi og krefter, i alle fall på arenaer hvor man treffer svake nettverkskontakter. Ut i fra dette kan man tenke seg at det å ha dårlig helse affekterer mange aspekter, deriblant opplevelse av ensomhet. Hypotesen lyder dermed: *Lav tilfredshet med egen helse har sammenheng med høy ensomhetsopplevelse.*

Foregående resonnementer baner vei for den andre problemstillinga.

2.3.3.1: Den andre problemstillinga

Som belyst ovenfor, er bondebefolkningen en spesiell samfunnsgruppe hva angår forutsetninger for å kunne delta i sosiale sammenhenger. Har dette innvirkninger for norske bønders opplevelse av ensomhet? Dette baner vei for den andre problemstillinga: **På hvilken måte kan sosial deltakelse ha innvirkning på norske bønders opplevelse av ensomhet?**

De to problemstillingene vil bli besvart nedenfor, henholdsvis i analyse og diskusjonsdelen. Men først skal jeg blant annet redegjøre for Trendundersøkelsen og mine metodevalg. Hvilke metoder vil bli brukt for å kunne svare på problemstillingene?

3: METODE

Problemstillingene, samt hypotesene som er satt fram, er av en sådan natur at det er mest hensiktsmessig å benytte seg av kvantitativ metode for å besvare dem. Hva innebærer denne tilnærmingen? Hellevik (1977: 8) betegner kvantitativ metode som framgangsmåter der forskeren i første omgang systematisk skaffer seg sammenliknbare opplysninger om flere undersøkelsesobjekter av et visst slag, deretter uttrykker disse opplysningene i form av tall, og til slutt foretar en analyse av mønsteret i dette tallmaterialet.

I mitt tilfelle er de to førstnevnte allerede foretatt. Trendmaterialet bygger på en spørreundersøkelse som er samlet inn og opplysningene er uttrykt i form av tall i en datamatrikse. Det som imidlertid kommer til å bli foretatt i denne framstillinga, er sistnevnte; analyser basert på tallmaterialet. I første omgang vil det bli sett nærmere på datamaterialet som benyttes i denne framstillinga. Hva går Trendundersøkelsen ut på, hvem utgjør utvalget og er det grunnlag for generalisering av funn?

3.1: Data, utvalg, populasjon og generalisering

Data som benyttes i denne framstillinga er, som tidligere nevnt, hentet fra spørreundersøkelsen "Trender i norsk landbruk 2004", en undersøkelse som har blitt utført og finansiert av Norsk senter for bygdeforskning (Rye 2004).⁶ Undersøkelsen ble utført per post. Formålet med Trendundersøkelsen har vært tredelt. For det første er det ønskelig å bidra til den generelle kunnskapsproduksjonen om norsk landbruk. For det andre ønsker Bygdeforsknings forskere å etablere en "ressursdatabase" om landbruket innenfor prioriterte forskningsområder. For det tredje vil Trendundersøkelsens database gi et bra utgangspunkt for Bygdeforsknings bidrag i den offentlige landbruksdebatten. Innfallsvinklene som benyttes er også tredelt: Sosio-kulturelle sider ved landbruket, nåtid og framtid, samt prioritering av "subjektive" foran objektive indikatorer. Den sistnevnte er av særlig interesse i denne framstillinga, da bøndenes opplevelse er av stor betydning. Trendundersøkelsen vil bli replisert annet hvert år, for å belyse utviklingen i norsk landbruk. Fjorårets utgave er den andre i rekken (Rye 2004: 3-4).

⁶ Analyser og tolkninger i denne framstillinga er foretatt av undertegnede, noe som impliserer at Norsk senter for bygdeforskning ikke holdes ansvarlig for disse.

Populasjonen i denne undersøkelsen er norske gårdbrukere. Da denne gruppen kan defineres på ulike måter, har man valgt å ta utgangspunkt i følgende operasjonalisering: *”personer som er hoveddrivere på gårdsbruk med et dyrka areal på minst 5 daa”* (Rye: 2004: 5). Det er ikke satt noen øvre/nedre aldersgrense, da det er et fåtall under 18 og over 70 år som vil ha gårdsdrift som hovedsyssel. Samdriftsenheter utelukkes i form av at de ikke utgjør egne enheter; det er den enkelte bonde som utgjør både utvalg og populasjon. Videre er det verdt å merke seg at bruk som drives av andre enn personer utelates og at det i stor grad er snakk om en mannsundersøkelse, da den har sterk overvekt av mannlige respondenter (ibid.: 5-6).

Utvalget er trukket fra Produsentregistret som er et register over alle registrerte landbruksforetak som driver landbruksdrift og som søker om produksjonstilskudd eller som registreres gjennom et av andre tilknyttede registre. Dette betyr i praksis så godt som alle aktuelle gårdsbruk. Bruttoutvalget besto av 3200 navn, men på grunn av frafall, besto det endelige bruttoutvalget av 3144 personer. Av bruttoutvalget returnerte 1712 ferdig utfylte spørreskjemaer, noe som gir en svarprosent på 54,5 %. Denne svarprosenten kan anses som tilfredsstillende høy, til tross for at Alstad (1993 i Johannesen og Tufte 2002) argumenterer for at et bortfall på 50 prosent tilsier at resultatene kan ha begrenset verdi. Etter å ha tatt utvalgets representativitet nøyere i øyesyn, ser det ut til at det ikke skiller seg fra den norske bondebefolkningen på en bekymringsverdig måte, verken når det gjelder kjønn- eller aldersfordeling, eller med hensyn til geografi eller bruksstørrelse (Rye 2004: 6-10). Dette støtter opp om at de 54,5 prosentene som har besvart ser ut til å representere populasjonen, noe som tilsier at resultatene likevel har verdi. Dette gir grunnlag for generalisering av funn fra utvalg til populasjon.

Men før man kan komme fram til noen funn, må man ta i bruk kvantitative analyseteknikker. Hvilke analyseteknikker som vil bli brukt i denne framstillinga, går nærmere inn på i kommende avsnitt.

3.2: Analyseteknikker

Det vil først bli foretatt analyser av enkelte variabler som inngår i den multiple regresjonsanalysen for å kunne gi et dypere innblikk i sistnevnte. Den univariate analysen foretas i henhold til den avhengige variabelen, opplevelse av ensomhet, hvor det blant annet ses nærmere på sentraltendens. I de bivariate analysene som følger, vil stolpediagrammer og

krysstabeller utgjøre analyseverktøy for å kunne se nærmere på sammenhenger mellom to variabler.

Regresjonsanalyse, nærmere bestemt OLS (ordinary least squares), vil derimot utgjøre det mest sentrale analyseverktøyet i denne framstillinga. Ved hjelp av en regresjonsanalyse kan man se hvordan og i hvilken grad den avhengige variabelen påvirkes av de uavhengige. Hamilton (1992: 110) peker på at under visse forutsetninger, er OLS BLUE, det vil si at den er "the best (mest effektive) linear unbiased estimator". Det som kjennetegner OLS er at den minimerer de kvadrerte feilleddene, noe som i praksis vil si at den lager en regresjonslinje som faller nærmest mulig flest mulig av punktene.

I en regresjonsanalyse bør den avhengige variabelen som regel være metrisk, det vil si at dens målenivå enten befinner seg på intervall- eller forholdstallsskala. Dersom den avhengige variabelen har et meget lite antall verdier, bør man overveie å benytte seg av logistisk regresjon (Skog 2004: 215). Til tross for at min avhengige variabel, grad av opplevd ensomhet, har fem verdier fra helt uenig til helt enig, velger jeg å benytte meg av en OLS-regresjon. Man kunne argumentert for at disse verdiene befinner seg på et ordinalnivå, hvor svaralternativene kan rangeres, men hvor avstanden mellom de ulike verdiene er av ulik størrelse. Jeg vil likevel argumentere for å beholde denne metoden (OLS-regresjon), da jeg anser avstanden fra for eksempel "både og" til "delvis enig" og "både og" til "delvis uenig" som forholdsvis lik. Dette kan begrunnes ut fra å studere variabelens svaralternativer nærmere. Disse lyder "helt uenig" "delvis uenig", "både og", "delvis enig" og "helt enig". Dersom man ser på "både og" som et balansepunkt midt på skalaen, kan man argumentere for at avstandene til et svaralternativ opp eller ned, forblir tilnærmet den samme. Avstanden fra disse svaralternativene ut til ytterpunktene, kan også anses som tilnærmet lik, da man kan anta at avstanden fra "delvis uenig" til "helt uenig" er tilnærmet den samme som avstanden fra "delvis enig" til "helt enig". På denne måten kan man tolke variabelen som en dimensjon som kan måle grad av opplevd ensomhet på en skala fra en til fem.

Alternativt kunne jeg ha brukt logistisk regresjon hvor jeg kunne ha omkodet variabelen til en dikotom variabel, hvor jeg i så tilfelle hadde fått to kategorier; ensom og ikke ensom. Svaralternativet "både og" kunne ha blitt inkludert i kategorien ikke ensom. Dette ville ha skapt et skille mellom de som har og de som ikke har en ensomhetsopplevelse. På denne måten kunne man ha beregnet sannsynligheten for at man er ensom som bonde på bakgrunn

av uavhengige variabler. For å sjekke om en slik regresjon hadde gitt andre resultater, har jeg i tillegg til OLS-regresjonen, foretatt en logistisk regresjon (se Appendiks A.1). Resultatene var tilnærmet like: Med unntak av en variabel, tilfredshet med helse, hadde de samme variablene signifikant innvirkning i begge regresjonene. Å ha foretatt en logistisk regresjon som gir tilnærmet de samme resultatene, er derfor med på å støtte opp om mitt valg om å kunne benytte OLS-regresjon som analyseverktøy i denne sammenhengen. Jeg velger derfor å forfølge denne typen regresjon, hvor den avhengige variabelen blir behandlet som om den var på intervallnivå.

Multivariate analyseteknikker som OLS-regresjon forutsetter en grunnleggende kausalitet. Kausalitet vil derfor settes i fokus i neste avsnitt.

3.3: Kausalitet

Kausalitet er sentralt i denne framstillinga, da man forsøker å avdekke årsaks- og virkningssammenhenger mellom variabler: Dette gjøres i hovedsak i form av regresjonsanalyse, hvor ulike uavhengige variabler virker kausalt i forhold til den avhengige variabelen, opplevelse av ensomhet. Ringdals (1987) introduksjon til kausalanalyse lyder slik:

*”One admits that causal thinking belongs completely on the theoretical level and that causal laws can never be demonstrated empirically, but this does not mean that it is not helpful to **think** causally and to develop causal models that are indirectly testable”* (Blalock 1961: 1 i Ringdal 1987: 11).

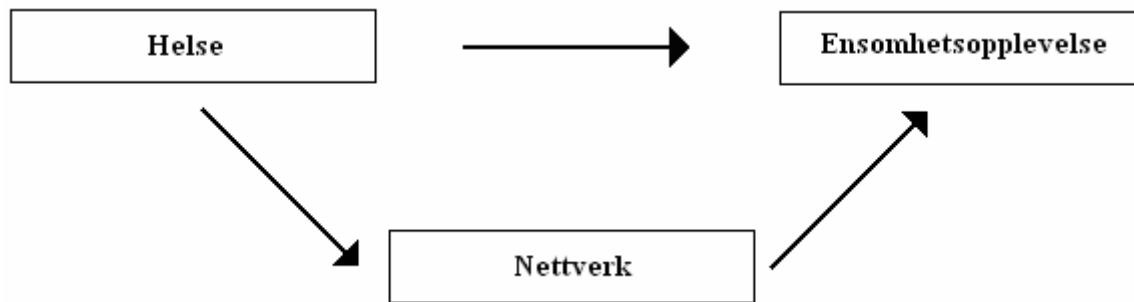
Det er, med andre ord, vanskelig å bevise empirisk at det er en kausal sammenheng mellom ulike fenomen. Dette gjelder spesielt innenfor samfunnsvitenskapen, hvor det dreier seg om mennesker, og ikke objekter som lett lar seg manipulere, slik ofte er tilfelle innen naturvitenskapen (Ringdal 1987). Hamilton (1992: 29) peker på tre aspekter når det gjelder å vurdere om X forårsaker Y: Tidsrekkefølge (at X skjer før Y), kovariasjon (X og Y varierer sammen på en systematisk måte) og ikke - spuriøsitet (kovariasjonen mellom X og Y resulterer ikke utelukkende fra deres relasjon med andre variabler). Med andre ord må disse tre være tilstede dersom man skal kunne benevne en relasjon som kausal.

Hamilton argumenterer for at bivariate analyser alene ikke kan gi nok grunnlag for å undersøke kausale sammenhenger. Dette kan illustreres ved hjelp av et eksempel: Skostørrelse korrelerer med leseferdighet, noe som være en signifikant sammenheng. Men, denne sammenhengen kan benevnes som spuriøs eller falsk, da en tredjevariabel er årsak til sammenhengen; alder (Johannessen og Tufte 2002). Multivariate analyser, som lineær regresjonsanalyse, gir derimot bedre grunnlag for å undersøke mulige spuriøse sammenhenger. Skog (1994) poengterer i samme retning at regresjonsanalyse kan kontrollere for bakenforliggende variabler og man kan skille mellom direkte og indirekte sammenhenger ved å kontrollere for mellomliggende variabler.

Men, det er viktig å være oppmerksom på at det kan være mer komplekse kausale sammenhenger enn det som kan være tilsynelatende: Tilfredshet med eget nettverk og ønske om bedre kontakt med familie og venner er to variabler som antas å ha en innvirkning på ensomhetsopplevelsen. Men, ved å snu årsaksforholdet kan man også se at det å ha en ensomhetsopplevelse kan ha innvirkning på at man for eksempel er lite tilfreds med eget nettverk.

To andre variabler som kan tenkes å ha en intrikat kausal relasjon er nettverks- og helsetilfredshet, da man som nevnt kan tenke seg at det å ha en viss helsetilstand kan være en forutsetning for å delta i ulike sosiale sammenhenger. På denne måten kan helse virke kausalt på nettverksdeltakelse (og dermed også nettverkstilfredshet eller ønske om å ha bedre kontakt med familie og venner), som igjen virker kausalt i forhold til den enkelte bondes ensomhetsopplevelse. Men, den enkeltes opplevelse av helse kan også ha en direkte sammenheng med ensomhetsopplevelsen, da det å ha dårlig helse affekterer mange aspekter ved den enkeltes liv (for eksempel kan deltidsbønders høye livskvalitet delvis forklares ut fra at de har bedre helse enn heltidsbønder (Rye 2001)). Ved hjelp av analyseteknikken stianalyse kunne man ha undersøkt om følgende kausale relasjon er tilstedeværende i den norske bondebefolkningen:

Figur 1: Et intrikat årsaksforhold mellom helse, nettverk og ensomhet?

En slik analyse vil ikke bli foretatt i denne framstillinga. En bivariat analyse vil likevel bli foretatt av variablene helse og nettverkstilfredshet, slik at man kan undersøke om variablene samvarierer. Variablene plasseres videre i en multippel regresjonsanalyse.

Som resonnementet tilsier, er det vanskelig å slå fast at samfunnsmessige fenomen har en kausal sammenheng, hvor A fører til B, eller hvor tilfredshet med eget nettverk fører til grad av ensomhet. Likevel kan man, ved hjelp av det metodiske verktøyet regresjonsanalyse, kontrollere for ulike forhold, noe som gjør en i stand til å studere fenomener på et relativt ”avansert” kausalt plan.

For å kunne studere fenomen er det imidlertid sentrale aspekter som må tas i betraktning: Hvordan målingene er foretatt (reliabilitet) og hva som er målt (validitet). Dette vil bli sett nærmere på i kommende avsnitt. Verdt å merke seg, er imidlertid at disse begrepene henger nært sammen med et annet begrep; operasjonaliseringer. Dette innebærer at diskusjonen omkring reliabilitet og validitet fortsetter under avsnittet ”Operasjonaliseringer”. Det som først settes i fokus er reliabilitet.

3.4: Reliabilitet

Reliabilitetsbegrepet refererer til *hvordan* målingene som leder fram til tallene i datamatriksen er utført, og dermed til nøyaktigheten i de ulike operasjonene i denne prosessen (Hellevik 1977: 155). Høy reliabilitet får man dersom uavhengige målinger av samme fenomen gir tilnærmet identiske resultater. På denne måten kan unøyaktigheter som forskerens feilpunching og respondentens misforståelse av spørsmål føre til lavere reliabilitet (ibid.).

Ringdal (2001: 167) peker i hovedsak på to måter å vurdere reliabilitet på. *Test-retest*-teknikken går ut på at målingene gjentas minst en gang. Den andre måten, som er mer gjennomførbar for mitt vedkommende, er å gå gjennom foreliggende datamateriale og sette seg inn i hvordan dataene ble samlet inn. For eksempel må man studere spørsmålsformuleringene som er relevant i det enkelte tilfellet. Dette vil bli gjort i avsnittet ”Operasjonaliseringer” nedenfor.

Hvor påstandsformuleringen er plassert i spørreskjemaet kan også ha innvirkning på unøyaktigheter i forhold til selvrappotering. Dette resonnementet bygger på en antagelse om at respondentene blir mer unyanserte dess flere spørsmål de har svart på, da de kan bli mer utålmodige og mer trette etter hvert som de fyller ut skjemaet. Påstandsformuleringa som den avhengige variabelen bygger på, er plassert omentrent midt i spørreskjemaet som nummer 37 av 72. Ut i fra foregående resonnement, kan man anta at plasseringen kan ha en viss innvirkning, men at dette ikke vil ha konsekvenser for analysene som blir foretatt.

Om reliabiliteten ser ut til å holde stand vil som nevnt, bli tatt nærmere i øyesyn under ”Operasjonaliseringer” nedenfor.

3.5: Validitet

Validiteten avhenger av *hva* som er målt, om dette faktisk er de egenskapene som problemstillingen omhandler. Begrepet betegner med andre ord datas relevans for problemstillinga i undersøkelsen (Hellevik 1977: 155). Validiteten, eller gyldigheten, går ut på om man faktisk måler det teoretiske begrepet man ønsker å måle. Mens reliabiliteten går på egenskaper ved de empiriske indikatorene, går validitet på relasjonen mellom indikatoren og det teoretiske begrepet (Ringdal 2001: 168).

Det finnes mange former for validitet. Innholdsvaliditet er en av dem. Begrepet refererer til indikatorenes relevans i forhold til fenomenet som studeres. For eksempel kan man ha mange indikatorer på livskvalitet, noe som resulterer i at man ofte må redusere antall indikatorer i forhold til et visst fenomen (Ringdal 2001). Indikatoren som benyttes i forhold til ensomhet er selvrappotert opplevelse av fenomenet. Andre indikatorer som kunne vært brukt for å måle fenomenet er faktisk alenetid, det vil si hvor stor del av tiden man er alene. Men, da er man inne på et problematisk område hvor man bør skille mellom alenehet og ensomhet. Alenehet,

som vil si å være alene, behøver ikke å ha en sammenheng med ensomhet, da det fins mange eksempler på individer som trives godt i eget selskap og som dermed ikke kan betegnes som ensomme. Påstandsformuleringen som er benyttet antas å plukke opp en ensomhetsopplevelse blant bønder, noe som er positivt ettersom det er det jeg er ute etter. Om innholdsvaliditeten er tilstrekkelig høy, vil diskuteres videre i forhold til ensomhetsbegrepet under ”Operasjonaliseringer” nedenfor. Det vil også settes spørsmålsteget ved variablene som er benyttet for å dekke anerkjennelse og sosial deltakelse – perspektivet. Måler variablene det man ønsker å måle med utgangspunkt i disse perspektivene?

3.6: Operasjonaliseringer

Validitet handler, som nevnt ovenfor, om relasjonen mellom det teoretiske begrepet og indikatoren som skal kunne måle et fenomen empirisk. Sentralt i denne sammenhengen er operasjonelle definisjoner, noe som i følge Hellevik (1977) innebærer operasjoner man må utføre for at et empirisk begrep skal kunne falle under et teoretisk sådant. Denne overgangen fra teori til empiri er en kritisk fase i forskningen, hvor forskerens og respondentens virkelighetsforståelse settes på prøve. Operasjonalisering innebærer, med andre ord, et ønske om at man ut fra teori ønsker å måle et fenomen kvantitativt (Holme og Solvang 1996: 149).

Hvilke variabler man benytter seg av, samt hvordan man foretar seg kodinger av disse, er avgjørende for hva man får svar på i analysen. Det kan derfor være hensiktsmessig å se nærmere på variabler som vil bli benyttet i denne framstillinga for å analysere fenomenet opplevelse av ensomhet. Først vil det bli skilt mellom to typer variabler, holdningsvariabler og faktavariabler. Begge variabeltypene vil bli benyttet i denne framstillingas analyser.

3.6.1: Holdningsvariabler

Å få bøndernes subjektive oppfatning var, som tidligere nevnt, en av Trendundersøkelsens innfallsvinkler. Flere av de uavhengige variablene som benyttes i denne framstillinga, er dermed holdningsvariabler. Dette gjelder også den avhengige variabelen, opplevelse av ensomhet. Eksempler på andre holdningsvariabler er ”Hvordan føler du at gårdbrukeryrket blir verdsatt?” og ”Hvor tilfreds er du med inntekten fra gårdsdrifta?”. Holdningsvariabler har til felles at de er langt mindre håndgripelig enn atferd og demografiske egenskaper (Ringdal 2001: 274) og de har en tendens til å være mindre konsistente enn variabler som baserer seg

på faktaspørsmål (Jacobsen 1999). Sistnevnte baseres på en norsk undersøkelse, hvor Jacobsen undersøkte test – retest – reliabilitet i spørreskjemaer som ble sendt ut med to ukers mellomrom. Et annet problem som er verdt å merke seg, er at mange respondenter tenderer å svare likt på slike spørsmål. I tilfeller hvor man for eksempel skal rangere sin tilfredshet fra 1 – 10 i forhold til en rekke påstander, ser det ut til de som generelt er tilfredse oppgir høy verdi på alle påstandene, mens det motsatte er tilfelle for de som ikke er tilfredse. Slik ”mønster – svaring” kan være problematisk, ettersom det kan påvirke reliabiliteten.

Til tross for eventuelle vanskeligheter knyttet til holdningsspørsmål, vil benyttelse av disse føre til et perspektiv hvor bøndernes egne opplevelser står i fokus. På denne måten kan man argumentere for at det er bøndernes opplevelse av fenomener, snarere enn faktaforhold som belyses. Dette gir framstillinga et delvis introspektivt perspektiv, hvor bøndernes følelser og opplevelser tillegges stor vekt.

3.6.2: Faktavariabler

Spørsmålet om man måler det man ønsker å måle, er lettere å besvare når man benytter seg av faktaspørsmål. Faktavariabler som benyttes her er for eksempel ”Er du medlem av: Felleskjøpet, Gilde...” og ”Er gården en del av en samdrift?”. Disse spørsmålene har også en tendens, som Jacobsen (1999) påpeker, til å være mer konsistente og dermed mer reliable. Reliable er som regel også demografiske (bakgrunns-) variabler, variabler som kan karakteriseres som faktavariabler. En bemerkning som er verdt å se nærmere på i denne sammenhengen, vil bli sett nærmere på nedenfor.

To bakgrunnsvariabler har blitt utelatt i analysen; kjønn og alder. Selv om utelatelse av disse klassiske forklaringsvariablene kan komme som en overraskelse på enkelte, vil jeg argumentere for at tidligere forskning har vist at disse variablene er så å si uten forklaringskraft i forhold til den avhengige variabelen. Fjeldavli (2000) og Fjeldavli og Bjørkhaug (2002), som tidligere har forsket på bønders opplevelse av ensomhet, fant ingen signifikante forskjeller mellom kvinners og menns ensomhetsopplevelse. Disse studiene gir også støtte til alders manglende innvirkning, for eksempel fant Fjeldavli og Bjørkhaug (2002: 122) ingen sammenheng mellom alder og opplevelse av ensomhet i et datamateriale fra 1999. Til tross for at de fant små variasjoner mellom aldersgrupper i 2002, karakteriserer jeg disse

som så små at de ikke er av betydning. Løwe (1998a: 97)⁷ fant heller ingen nevneverdige ulikheter mellom kjønnene eller mellom aldersgrupper. Ut i fra dette, samt egne analyser av Trendmaterialet, har jeg valgt å utelukke disse variablene fra analysen, til tross for at de vanligvis inkluderes i samfunnsvitenskapelige studier.

I det følgende vil det først bli sett nærmere på ensomhetsbegrepet. Hva kan man si om dette begrepet med henhold til reliabilitet og validitet? Her blir det oppgitt kilder til eventuelle målefeil, noe som selvsagt også kan være av betydning for andre variabler. Videre vil det bli sett nærmere på de to perspektivenes variabler.

3.6.3: Kan man måle ensomhet?

Mastekaasa, Moum, Næss og Sørensen (1988: 19) argumenterer for å betrakte livskvalitet som en uobserverbar variabel, noe som indikerer at fenomenet ikke kan observeres direkte. Dette gjelder også ensomhet⁸ ettersom det kan anses som en del av livskvalitetsbegrepet. Man må derfor benytte seg av fire innfallsvinkler, hvorav selvrapportering som er denne framstillingas innfallsvinkel, er en av dem.⁹ Til tross for at Mastekaasa et al. (ibid.: 23) anser selvrapportering som den mest anvendelige og trolig den beste metoden for å studere livskvalitet, kan metoden føre til en del målefeil som det er verdt å se nærmere på. Så selv om man kan anta at variasjoner i selvrapportert ensomhet reflekterer variasjoner i den faktiske ensomhetsopplevelsen, kan feilkilder som feiltolkning av spørsmålet, selvidealisering og kontekst påvirke resultatene (ibid.: 23). I første omgang vil fokuset rettes mot førstnevnte, feiltolkning av spørsmålet, da ulike tolkninger av spørsmålet kan føre til lavere reliabilitet.

Påstandsformuleringen som her benyttes: ”Jeg føler meg ofte ensom som gårdbruker” har, som sagt, fem svaralternativer, fra ”helt uenig” til ”helt enig”. Hva man ilegger påstanden kan variere fra person til person, men jeg velger likevel å anta at det er en viss konsensus blant de fleste gårdbrukerne hva angår det å ofte føle seg ensom som gårdbruker. På den andre siden, er det ingen ”vet ikke” - kategori, noe som innebærer at respondentene må ta standpunkt til påstanden. Dette kan kanskje forklare den forholdsvis høye andelen som har krysset av for

⁷ Analysen baseres på data fra ”Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 1995”.

⁸ Ensomhetsopplevelsen, som jeg er ute etter, er en uobserverbar variabel. Men, som nevnt, kunne man for eksempel ha målt faktisk alenetid direkte.

⁹ De andre Mastekaasa et. al (1988) nevner er: observatør-vurderinger, fysiologiske symptomer og atferdsindikatorer.

”både og”. På denne måten kan det være vanskelig å skille mellom de som faktisk føler seg ensomme av og til og de som har et ureflektert forhold til saken. På den andre siden er det bare 3,3 % som har unnlatt å svare, noe som er med på å øke validiteten. Derfor velger jeg som sagt, å anta at de fleste gårdbrukerne faktisk har et reflektert forhold til fenomenet, og at de ikke misforsto påstandsformuleringen i en grad som vil ha innvirkning på analysene.

En annen feilkilde kan, som nevnt, være selvidealisering. Normen om å være vellykket og tilfreds kan påvirke selvrapporteringa, noe som kan føre til at man ønsker å framstå på en måte som ikke nødvendigvis reflekterer den indre tilstanden. Rogers skiller i sosialpsykologien mellom det reelle selvet og det ideelle selvet (Cloninger 1996), hvor det kan være en tendens til at respondentene rapporterer det sistnevnte; slik man ønsker å være til fordel for slik man er. Dette innebærer at forskjeller i rapportert ensomhet kan skyldes at to respondenter faktisk har forskjellig ensomhetsopplevelse, eller det kan skyldes at den ene er mer opptatt av å fremtre som tilfreds og vellykket enn den andre (Mastekaasa et al. 1988: 24). Dette kan føre til ”mønster – svaring” (se avsnitt 3.6.1). Selvidealisering kan videre tenkes å være kontekstavhengig, da det kan være mer eller mindre ”akseptert” å rapportere om selvopplevd ensomhet. Fokuset som ble satt på ensomhetsproblematikken blant bønder på 90-tallet kan ha ført til at ensomhet ble et mindre tabubelagt område, noe som igjen kan ha ført til økt rapportering av fenomenet.

Den nære konteksten kan også tenkes å ha en innvirkning på selvrapporteringa. Om man har dårlig tid, om man er alene, om man bare er delvis fokusert på rapporteringa, kan alle ha innvirkninger på svarene som gis.

Disse tilfeldige målefeilene kan gå ut over reliabiliteten og gjøre resultatene usikre. Men, som Mastekaasa et al. (1988) påpeker, vil de tilfeldige målefeilene få mindre betydning når utvalget er stort. Utvalget, som denne framstillinga tar utgangspunkt i, er, som tidligere nevnt, av en rimelig stor størrelse (1712), noe som er positivt i denne sammenhengen. Videre anser jeg at de delene av målingene som lar seg kontrollere av forskeren, er gjennomført på en tilfredsstillende måte, noe som igjen fører til reliable data. For eksempel ser påstandsformuleringen ser ut til å måle det som er ønskelig å måle.¹⁰

¹⁰ Da Senter for bygdeforskning er en anerkjent forskningsinstitusjon, anser jeg kontrollerbare målefeil, som minimale.

Målefeilene kan også gå ut over validiteten, da ”*validitet kan defineres som den delen av variasjonen i en indikator som skyldes den faktiske livskvaliteten*” (Mastekaasa et al. 1988: 25), eller i dette tilfellet, den faktiske ensomhetsopplevelsen. Spørsmålet er om man måler det man er ut etter ved hjelp av påstandsformuleringen. Som tidligere nevnt, ser det ut til at påstanden som fenomenet måles ut fra, er formulert på en måte som ser ut til å kunne reflektere fenomenet på en tilfredsstillende måte, tatt i betraktning at ensomhetsopplevelsen er en uobserverbart fenomen. Noe som også ble nevnt tidligere, er at begrepet ser ut til å måle ensomhetsopplevelsen og ikke kvantitativt omfang av alenetid, noe som ser ut til å støtte opp om ensomhetsbegrepets innholdsvaliditet.

Om perspektivenes variabler ser ut til å gi tilstrekkelig innholdsvaliditet i forhold til det som ønskes målt, vil bli belyst nedenfor.

3.6.4: Måler variablene anerkjennelse?

Til tross for at det ikke vil bli gitt en detaljert gjennomgang av samtlige variabler her, kan man påpeke enkelte trekk ved variablene som benyttes. Som tidligere nevnt, utgjør økonomi et av perspektivets aspekter. På bakgrunn av tidligere forskning ser det ut til at opplevelse av egen økonomi er sentral i forklaringen av livskvalitet (Rye 1999). Ut i fra dette kan man anta at opplevelse av egen økonomi også kan være sentral for å kunne forklare et aspekt av livskvalitet; ensomhet. Variablene som her benyttes i henhold til økonomi er tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta og opplevelse av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper. Disse variablene antas å plukke opp en opplevelse av (manglende) økonomisk anerkjennelse, noe som er hensiktsmessig, ettersom dette anses som et blant flere sentrale aspekter. Som tidligere nevnt, kan dette være sentralt ettersom økonomisk godtgjørelse kan være en eksplisitt måte å anerkjenne bønder på fra samfunnet for øvrig.

Men, det er flere variabler som har utspring i dette perspektivet. En variabel (som er slått sammen av tre sådanne) måler anerkjennelse av gårdbrukeryrket fra ”makroinstitusjoner” (storsamfunnet, media og rikspolitikkerne). Denne antas å plukke opp en mer helhetlig opplevelse av (manglende) anerkjennelse fra det øvrige samfunnet. Symbolske og kulturelle aspekter vil her være sentralt.

Den tredje bemerkningen går på bønders eventuelle ”motbør” i forhold til marginaliseringsprosessen; bondestolthet og yrkesidentitet. Disse variablene bygger på at bønder, som individer for øvrig, har flerdimensjonale opplevelser og emosjoner. Ut i fra dette kan man anta at samtidig som de som gruppe, kan oppleve å bli marginalisert, også kan føle seg stolt av å være bønder og ha yrkesidentitet knyttet til det å være gårdbruker. På denne måten kan man ut i fra disse variablene måle om disse opplevelsene kan føre til mindre ensomhetsopplevelse, da det kan være antydning til et ”skjebnefellesskap” blant bønder.

Spørsmålet er om disse variablene til sammen kan måle opplevelse av anerkjennelse blant norske bønder? Sagt på en annen måte: Måler man det som man vil måle? Sistnevnte spørsmål henspeiler direkte tilbake til validitet. Ut i fra gjennomgangen ovenfor kan det se ut som om variablene dekker flere aspekter som kan antas å være sentrale. De variablene som er valgt i Trendmaterialet ser dermed ut til å dekke store deler av perspektivet. Men, det vil alltid være flere variabler som kunne vært inkludert, for eksempel kunne opplevelse av anerkjennelse fra lokalsamfunnet vært inkludert. Årsaken til at denne variabelen ikke ble inkludert var at jeg ville se på bønders opplevelse av anerkjennelse fra samfunnet for øvrig og ikke først og fremst fra lokalsamfunnet. I tillegg er det sentralt å bemerke at ved å benytte data som allerede er samlet inn, må man benytte variabler som allerede er blitt definert. Man vil derfor vanskelig kunne si at variablene dekker opplevelse av anerkjennelse som helhet. Til tross for dette, ser validiteten knyttet til dette perspektivet ut til å holde rimelig stand, da variablene ser ut til å måle økonomiske så vel som kulturelle og symbolske aspekter.

3.6.5: Måler variablene sosial deltakelse?

Variablene som er ment å dekke fenomenet sosial deltakelse er av et stort omfang, noe som innebærer at det ikke vil bli sett nærmere på enhver variabel.

I hovedsak er det to aspekter som er valgt ut fra Trenddataene som er tenkt å dekke perspektivet; arbeidsforhold/faglige nettverk og personlige nettverk. Sentralt å bemerke er imidlertid at disse kan være vanskelig å skille: Avløserproblematikk kan være et område hvor det for eksempel er vanskelig å skille mellom personlige og faglige nettverk. Noen variabler kan likevel i størst grad knyttes til arbeidsforhold/faglige nettverk; produksjonstype og tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet der en bor. Disse variablene er nokså ulike i henhold til sosial deltakelse, da produksjonstypen kan gi ulike muligheter for å kunne delta

sosialt. Den andre variabelen er en holdningsvariabel, hvor tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet ikke nødvendigvis innebærer egen sosial deltakelse. Men, det kan likevel være rimelig å anta at tilfredshet har en sammenheng med egen sosial deltakelse, da de som deltar tenkes å ha en høyere tilfredshet enn de som ikke deltar. På denne måten ser man at Trendvariablene dekker ulike aspekter av det som kan defineres som arbeidsforhold/faglige nettverk.

Dette kan også sies om personlige nettverk, da sivilstand og tilfredshet med eget nettverk er to variabler som er ment å dekke deler av dette aspektet. Sivilstand kan for eksempel ha betydning for sosial deltakelse i form av et eventuelt partnerforhold, men det å ha en partner kan også bety at man har tilgang til et mer omfangsrikt nettverk. Tilfredshet med eget nettverk er en holdningsvariabel som kan sies å måle sosial deltakelse indirekte, da den ikke etterspør om man benytter seg av nettverket aktivt. Igjen er det, til tross for denne bemerkningen, rimelig å anta at de som deltar i større grad er tilfredse med egne nettverk enn de som ikke deltar og igjen kan det være tilfelle at faglige kontakter kan inkluderes i dette nettverket.

Kan man ut i fra dette påpeke at perspektivet måler det man vil måle på bakgrunn av variablene? Til tross for at man også her kunne hatt flere variabler, for eksempel antall timer nedlagt i gårdsarbeid av avløsere og annen familie¹¹, eventuelt andre variabler som ikke er tatt med i Trendundersøkelsen, for eksempel "Hvor mye deltar du i sosiale sammenhenger?", kan man ut i fra variablene som er valgt, anta at de i tilfredsstillende grad dekker perspektivet slik det er ment. Validiteten ser dermed ut til å være tilfredsstillende høy.

Med disse bemerkningene vil søkelyset nå rettes mot analyse, noe som innebærer at det vil bli sett nærmere på konkrete funn.

¹¹ Opprinnelig skulle variablene "kårfolk og annen familie" samt "avløsere og annen innleid hjelp" være inkludert i analysen, men på grunn av store antall missingverdier (43 % og 34 %), velger jeg ikke å inkludere disse variablene i analysen. Alternativt kunne jeg ha lagd en dummyvariabel med missingverdiene eller satt inn verdier i stedet for disse. Men, da verdiene var av et såpass stort omfang, velger jeg å ekskludere disse, da man kan gå glipp av informasjon som kan være av sentral betydning. Til tross for dette, velger jeg å inkludere timer nedlagt i gårdsarbeid av ektefelle/partner hvor det er 25 % missing. En mulig årsak til at det er et såpass stort antall missing, er at det ikke er mulighet for å krysse av for at man ikke har partner, noe som tilsier at enslige, skilte og enker/enkemenn sannsynligvis unngår å svare på spørsmålet. Jeg velger likevel å benytte variabelen, da det er teoretisk interessant å inkludere denne variabelen alene og i et samspill. Verdt merke seg, er at det på bakgrunn av inkludering av denne variabelen, blir færre gyldige enheter i den opprinnelige, seksdelte regresjonsmodellen.

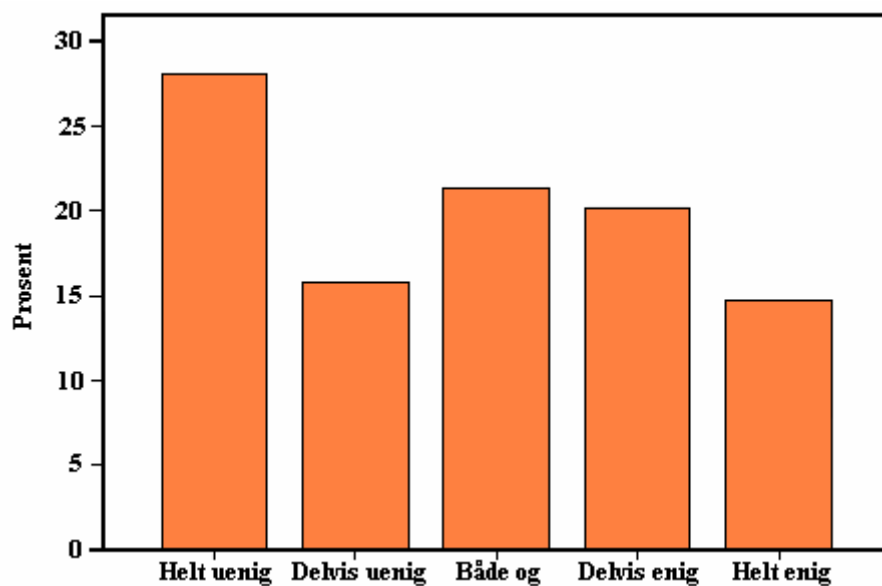
4: ANALYSE

Det er i hovedsak en analyse som skal foretas i denne framstillinga, den multiple regresjonsanalysen, hvor man kan kontrollere for variabler og dermed se nærmere på kausale sammenhenger. For å få et dypere innblikk i variablene, vil det likevel bli foretatt innledende analyser av ensomhetsopplevelsen og utvalgte variablers sammenhenger. I første omgang settes det fokus på den avhengige variabelens fordeling.

4.1: Ensomhetsopplevelsens fordeling blant norske bønder

Den avhengige variabelens fordeling illustreres ved hjelp av figur 2 nedenfor. Figuren viser hvordan bøndene fordeler seg langs en ensomhetsskala fra ”helt uenig” til ”helt enig” i henhold til påstanden ”Jeg føler meg ofte ensom som gårdbruker”.

Figur 2: Ensomhetsopplevelsens fordeling blant norske bønder. Andel i prosent. N = 1587.

Førsteintrykket av figur 2 er at fordelingen vanskelig kan karakteriseres som normalfordelt, i sær på grunn av den relativt store andelen som har oppgitt at de er ”helt uenige” i påstanden. At den avhengige variabelen ikke er normalfordelt, kan skape vanskeligheter for normalfordelte feilledd i den multiple regresjonsanalysen. Om fordelingen bidrar til brudd på denne forutsetningen, vil bli belyst senere i framstillinga. Først vil det bli sett nærmere på ensomhetsfordelinga.

På en skala fra en til fem, hvor en er ”helt uenig” og fem er ”helt enig”, ligger den gjennomsnittlige ensomhetsopplevelsen på 2,78, det vil si et sted mellom ”delvis uenig” og ”både og”. Dette skyldes nok den relativt store andelen som har oppgitt at de er ”helt uenig” i påstanden (28 %). En, det vil si ”helt uenig” er da også modusen i fordelinga, mens medianen ligger på 3, det vil si ”både og”. Til tross for at ”helt uenig” er et ofte oppgitt svar, bør man også se nærmere på de som har sagt seg ”helt enig” i påstanden: De utgjør 14, 7 %, noe som kan sies å være en relativt stor andel av den norske bondebefolkningen. Det vil si at omentrent hver sjuende gårdbruker oppgir at de er ”helt enige” i at de ofte føler seg ensomme som gårdbrukere.

Har fordelinga av bønders ensomhetsopplevelse endret seg de ti siste årene? Ved hjelp av Fjeldavlis (2000) funn, kan man se nærmere på ensomhetsfordelinga i 1995 og 1999.¹² Spørsmålsformuleringen som da ble benyttet var ”Føler du deg ensom som bonde?”, mens svaralternativene var delt i fire, som illustrert i tabellen nedenfor.

Tabell 1: Ensomhetsopplevelsen slik den fordelte seg i 1995 og 1999 (Fjeldavli 2000: 13). Prosentandeler. N = 1408 (1995) og 369 (1999).

Ensom som bonde	1995	1999
Aldri	59	31
Sjelden	20	40
Ganske ofte	18	24
Stort sett alltid	3	5
Totalt	100	100

χ^2 : 101, 065, 3 frihetsgrader, $p < 0,001$

Ettersom spørsmålsformuleringen og svaralternativene er ulike, bør man være forsiktig i forhold til sammenligning av disse funnene med resultatene fra Trendundersøkelsen. Likevel kan man antyde mønstre og tendenser: For eksempel kan man tolke ”aldri” i de tidligere studiene og ”helt uenig” i Trendmaterialet som svaralternativer med tilnærmet lik betydning. I tabellen ovenfor kan man se at prosentandelen av de som har svart ”aldri” har gått ned fra 59 % i 1995 til 31 % i 1999. 28 % har oppgitt at de er ”helt uenige” i Trendundersøkelsen, noe som kan antyde at tendensen til at færre bønder ”aldri” føler seg ensomme, fortsetter i samme retning: Andelen som overhodet ikke opplever ensomhet som bønder, er minkende. I den

¹² Tallene baseres på ”Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen” (1995) og ”Økomat 1999”.

andre enden av skalaen kan man se nærmere på de som ”stort sett alltid” føler seg ensom som bonde i tallmaterialet fra 1995 og 1999, sammenlignet med dem som er ”helt enige” i at de føler seg ensomme som gårdbrukere i 2004. Økningen fra 1995 til 1999 var fra 3 % til 5 %, mens andelen som i 2004 oppgir å være ”helt enige”, ligger på 14, 7 %. Igjen er det viktig å presisere at det er vanskelig å sammenligne resultater som bygger på ulike datasett, spørsmålsformuleringer og svaralternativer. Likevel kan man antyde konturer av et mønster hvor ensomhetsopplevelsen blant norske bønder ser ut til å ha økt. I første omgang ble dette belyst av Fjeldavli (2000). I andre omgang kan man antyde, på bakgrunn av ovenstående analyse, en fortsatt økning i ensomhetsopplevelsen fra 1999 til 2004. Fjeldavli (2000) begrunner økningen fra 1995 til 1999 med at tilfredsheten med faglige og sosiale kontakter, som har vært forholdsvis gode, har blitt svekket i løpet av 90-tallet. Hun peker videre på at årsakene til ensomheten trolig er generell misnøye. Om ensomhetsopplevelsen i 2004 kan tilskrives lignende årsaker, gjenstår å se i analysen, diskusjonen og i oppsummeringa.

Men, ved å sammenligne Trendmaterialet fra 2004 med tilsvarende data fra 2002, kan man se at ensomhetsopplevelsen ikke har endret seg nevneverdig i løpet av en toårsperiode. Ut i fra dette kan man antyde at den tilsynelatende økningen i ensomhetsopplevelsen har stagnert i løpet av tidsrommet fra 2002 til 2004.

Landbruksbefolkningas ensomhetsfordeling skilte seg ikke vesentlig fra den øvrige befolkningas ensomhetsopplevelse i følge Løwe (1998a) i 1995. Om dette er tilfelle i 2004, er usikkert, ettersom det er vanskelig å finne materiale som gjør en i stand til å sammenligne bøndernes og den øvrige befolkningens ensomhetsopplevelse. Få studier ser ut til å ha tatt for seg utviklinga av fenomenet, både i Norge og i andre land (Barstad 2004), noe som fører til et dårlig sammenligningsgrunnlag hva angår ensomhetens utvikling.

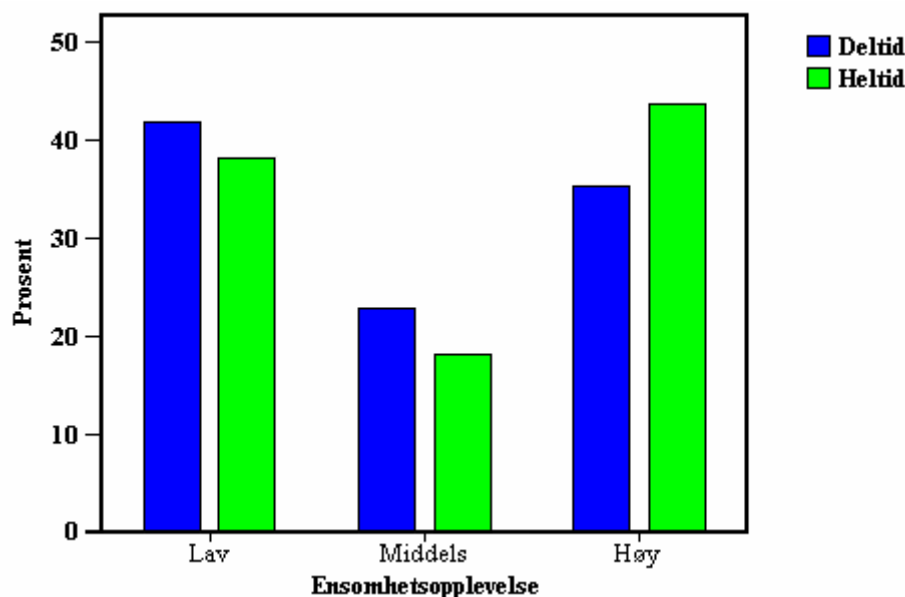
Fra å ha studert en variabels fordeling vil det nå bli fokusert på sammenhenger mellom to variabler. I første omgang innebærer dette å studere to undergrupper av bondebefolkningen. Videre vil det bli sett nærmere på sammenhenger mellom utvalgte uavhengige variabler som vil være med på å utdype den multiple regresjonsanalysen.

4.2: Hvordan fordeler ensomhetsopplevelsen seg blant deltids- og heltidsarbeidende og ulike produksjonstyper?

Som tidligere antydnet ved hjelp av empiri (Andersen 2001, Fjeldavli 2000, Fjeldavli og Bjørkhaug 2002), kan det se ut til at heltidsarbeidende bønder har en sterkere ensomhetsopplevelse enn deltidsarbeidende. Årsaker som har blitt gitt, er ulik arbeidsmengde og ulik opplevelse av å være bundet til gården. Dette har selvsagt også sammenheng med produksjonstype, da man i større grad er bundet til gården dersom man har melkekyr, enn dersom man driver med kornproduksjon. Kommende analyser vil dermed belyse sammenhengen mellom disse variablene og opplevelse av ensomhet.

Ensomhetsopplevelsen slik den fordeler seg blant deltidsbønder og heltidsbønder¹³ illustreres ved hjelp av figur 3 nedenfor.¹⁴ Verdt å merke seg er at ensomhetsopplevelsen, av hensiktsmessige årsaker, er delt i tre.¹⁵

Figur 3: Ensomhetsopplevelsen slik den fordeler seg blant deltidsbønder og heltidsbønder. Andel i prosent. N = 927.

¹³ Hvor man skal sette skillet mellom deltids- og heltidsarbeidende kan være problematisk. Jeg valgte derfor å la meg inspirere av Djurfeldt (1990), som til tross for inkludering av inntekt i hans analyser, ser ut til å kategorisere deltid som 800-1600 timer nedlagt i gårdsarbeid og heltid som 1600 timer pluss. Da de opprinnelige kategoriene i Trendmaterialet var forskjellig fra disse, valgte jeg å sette skillet hvor det ble mest samsvar med Djurfeldts analyse: 850 – 1700 timer kategoriseres som deltid, mens 1700 timer pluss, kategoriseres som heltid. De som arbeider mindre enn 850 timer står som referansekategori.

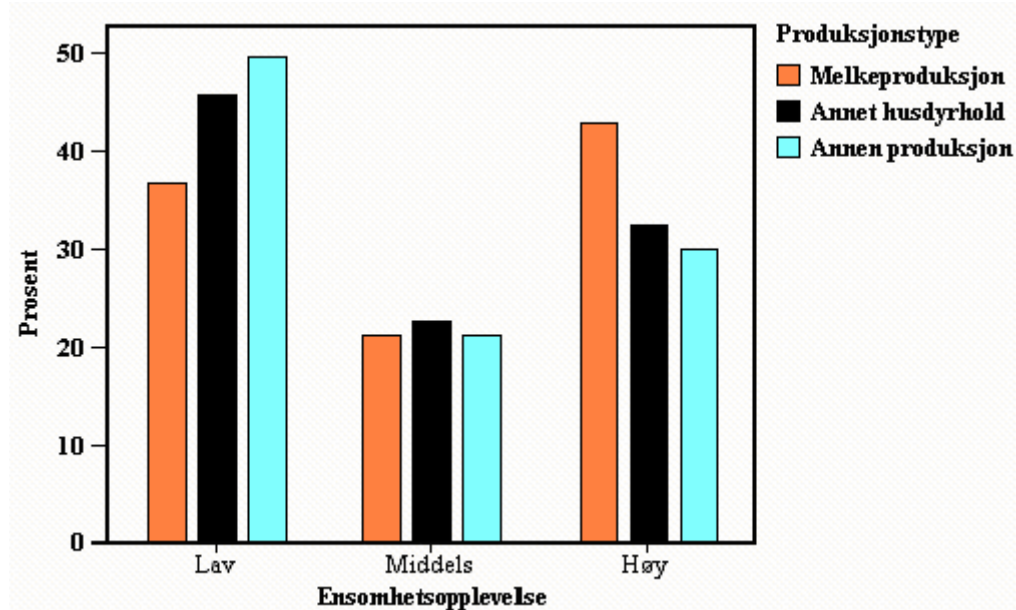
¹⁴ Verdt å merke seg, er at de som la ned mindre enn 850 timer er satt til system missing, noe som gjør at de utelates fra analysen. Dette er gjort for å skille bedre mellom de som arbeider del- og heltid.

¹⁵ En og to ("helt uenig" og "delvis uenig") er omkodet til "lav ensomhetsopplevelse", tre ("både og") er nå "middels ensomhetsopplevelse" og fire og fem ("delvis enig" og "helt enig") er "høy ensomhetsopplevelse".

Som antatt, er det flere deltidsbønder som oppgir lav og middels ensomhetsopplevelse, mens det er flere heltidsbønder som oppgir høy ensomhetsopplevelse. 44 % av heltidsbøndene rapporterer høy ensomhetsopplevelse mot 35 % av deltidsbøndene. Kan man da si at det er en signifikant forskjell mellom deltids- og heltidsbønders ensomhetsopplevelse?¹⁶ Etter å ha tatt variablene nærmere i øyesyn ved hjelp av en krysstabell (se A.2 i Appendiks), kan man slå fast at det er signifikante forskjeller.¹⁷ Ut i fra en bivariat analyse kan man dermed si at heltidsbønder har en høyere ensomhetsopplevelse enn deltidsbønder, noe som går i tråd med tidligere forskning.

Som tidligere påpekt, er det en tett sammenheng mellom variablene heltid/deltid og produksjonstype. Årsaken til det er som nevnt at melkebønder og andre husdyrprodusenter er mer knyttet til gården enn andre produsenter, noe som tilsier at de i større grad er heltidsbønder. Ensomhetsopplevelsen fordelt etter ulike produksjonstyper¹⁸ er illustrert i figuren nedenfor.

Figur 4: Ensomhetsopplevelsen slik den fordeler seg etter produksjonstype. Andel i prosent. N = 1553.

¹⁶ Dette avgjøres på bakgrunn av krysstabellanalyse og målet Pearson chi-square.

¹⁷ Om et funn kan karakteriseres som statistisk signifikant eller ikke, avgjøres ofte i forhold til om p-verdien er $< 0,05$. Hamilton (1992: 44-45) argumenterer for å være fleksibel i forhold til denne grenseverdien. I denne framstillingen vil denne grenseverdien likevel benyttes i forhold til vurderinger om funn betegnes som signifikante eller ikke.

¹⁸ Produksjonstype omkodes her slik det har blitt gjort i tidligere forskning på området (Fjeldavli 2000).

Figur 4 avspeiler et mønster som ikke skiller seg vesentlig fra mønsteret som viste seg i figur 3. Bønder som driver med annen produksjon og annet husdyrhold har i større grad enn melkeprodusenter lav ensomhetsopplevelse, mens stolpene som illustrerer høy ensomhetsopplevelse viser et omvendt mønster: Melkeprodusenter har høyest prosentandel. Variablene ble sett nærmere på ved hjelp av en krysstabell (se A.3 i Appendiks), noe som gjør at man kan slå fast at det også her er signifikante forskjeller mellom gruppene. Ut i fra analysen, kan man dermed si at melkeprodusenter, som i stor grad er heltidsbønder, har en høyere grad av opplevd ensomhet enn andre husdyrprodusenter og bønder som driver med annen produksjon.

Etter å ha sett nærmere på hvordan ensomhetsopplevelsen fordeler seg blant undergrupper av bondebefolkningen, vil fokuset nå rettes mot sammenhenger mellom utvalgte uavhengige variabler som det kan være verdt å se nærmere på før de blir inkludert i den multiple regresjonsanalysen.

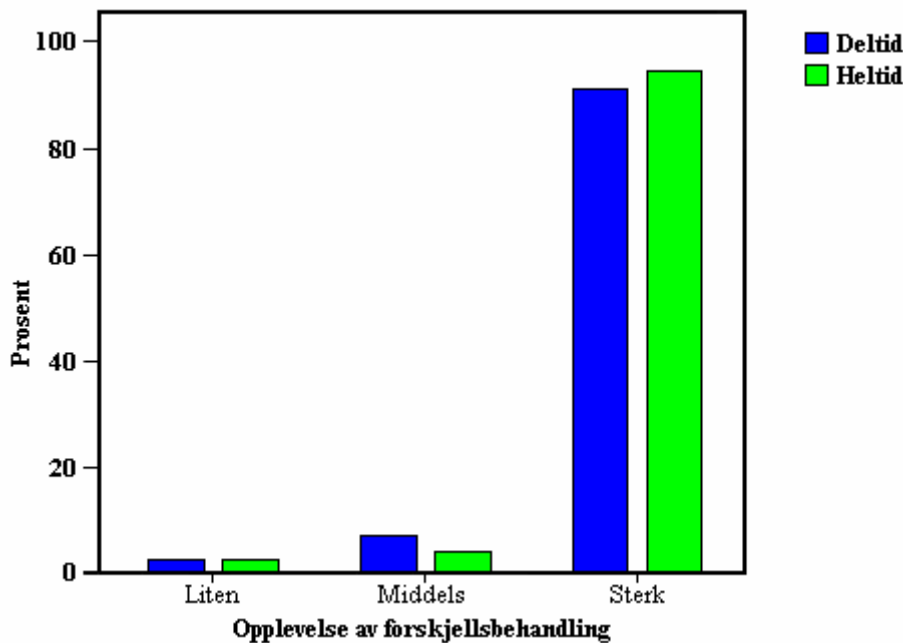
4.3: Utvalgte sammenhenger som det kan være verdt å se nærmere på

4.3.1: Har heltidsbønder sterkere opplevelse av manglende økonomisk anerkjennelse enn deltidsbønder?

Den første sammenhengen som det kan være verdt å se nærmere på, er bøndernes opplevelse av forskjellsbehandling i forhold til andre samfunnsgrupper. Dette gjøres ved å benytte påstandsformuleringen ”gårdbrukere tjener for lite i forhold til andre yrkesgrupper”. Denne opplevelsen kan indikere manglende anerkjennelse, da inntekt kan anses som en av samfunnets måter å anerkjenne det arbeidet bøndene gjør gjennom å være deler av landets primærprodusenter. Er denne opplevelsen ulik hos deltidsbønder og heltidsbønder? Dette illustreres ved hjelp av figur 5 nedenfor. Også her er bøndernes opplevelse av forskjellsbehandling delt i tre.¹⁹

¹⁹ Den opprinnelige variabelen var kodet i form av en skala fra ”helt uenig” til ”helt enig” (en-fem). En og to (”helt uenig” og ”delvis uenig”) tilsier ”liten opplevelse av forskjellsbehandling”, tre (”både og”) tilsier ”middels opplevelse av forskjellsbehandling” og fire og fem (”delvis enig” og ”helt enig”) tilsier ”sterk opplevelse av forskjellsbehandling”.

Figur 5: Deltidsbønders og heltidsbønders opplevelse av økonomisk forskjellsbehandling. Andel i prosent. N = 935.

Førsteintrykket er at flesteparten av både deltidsbønder og heltidsbønder ser ut til å oppleve sterk grad av forskjellsbehandling: Dette gjelder hele 91 % av deltidsbøndene og 94 % av heltidsbøndene. Liten opplevelse av forskjellsbehandling er det få som rapporterer, og det er heller ingen forskjell mellom deltidsbønder og heltidsbønder. Det ser med andre ord ut til å være små forskjeller mellom deltids- og heltidsbønders opplevelse av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper. Etter en sjekk ved hjelp av krysstabell (se A.4 i Appendiks) viser resultatene en p-verdi på 0,116, noe som også utelukker signifikante forskjeller mellom gruppene.

Som tidligere nevnt, var det vanskelig å anta at heltidsbønder opplevde større grad av forskjellsbehandling enn deltidsbønder eller omvendt. Ettersom heltidsbønder i størst grad er avhengig av inntekta fra gårdsdrifta skulle man kanskje anta at de opplevde sterkest grad av forskjellsbehandling. Men, som nevnt, kan misnøyen med inntekta være en medvirkende årsak til at deltidsbønder har annet inntektsgivende arbeid. Her ser man altså at begge gruppene har tilnærmet like sterke opplevelser av at gårdbrukere tjener for lite i forhold til andre yrkesgrupper. På denne måten kan man se antydninger av at bøndene utgjør et "skjebnefellesskap" (jamfør Rye 1999) hvor det å være bønder og lide felles skjebne i forhold til manglende økonomisk anerkjennelse fra det øvrige samfunnet ser ut til å være tilstede. Om

man opplever manglende økonomisk anerkjennelse ser dermed ut til å være knyttet til om man er bonde eller ikke og ikke nødvendigvis i forhold til hvor mange timer som nedlegges i gårdsarbeidet.

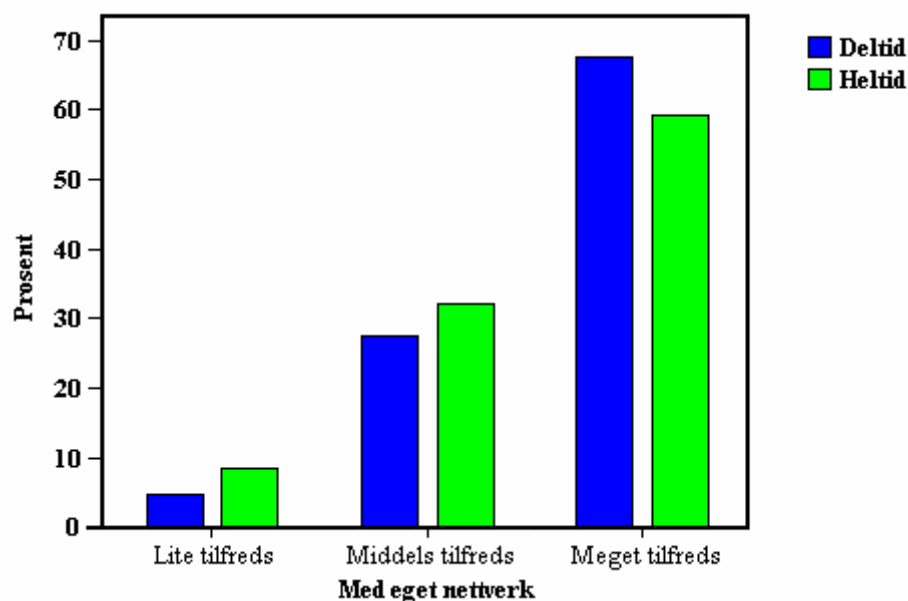
Med andre ord kan man ikke påpeke ulikheter mellom heltids- og deltidsbønder når det gjelder deres opplevelse av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper. Variablene vil likevel inkluderes i et samspillsledd hvor man da kan undersøke om effekten som opplevelse av forskjellsbehandling har i henhold til ensomhet, er ulik for heltids- og deltidsbønder.

4.3.2: Er deltidsbønder mer tilfredse med egne nettverk enn heltidsbønder?

En sammenheng som det videre kan være verdt å se nærmere på, er deltids- og heltidsbønders opplevelse av tilfredshet med eget nettverk. Denne analysen kan indikere sosial deltakelse, til tross for at man kan være tilfreds med eget nettverk uten at man benytter seg av det aktivt. Som tidligere nevnt, kan det være ulike tolkninger av hvem som inngår i ens eget nettverk. Dette gjør at det blir interessant å undersøke sammenhengen mellom variablene, da man som nevnt kan argumentere for at begge gruppene i størst grad er tilfredse med egne nettverk. Deltidsbønder, fordi de i størst grad har kontakt med andre på det ordinære arbeidsmarkedet, og heltidsbønder, fordi de i størst grad er tilstedeværende på gården, hvor det ofte bor andre familiemedlemmer. Fordelinga illustreres ved hjelp av figur 6 nedenfor. Tilfredshet med nettverk er også delt inn i tre.²⁰

²⁰ Variabelen var opprinnelig kodet i form av en skala fra 1-10. "Lite tilfreds med eget nettverk" tilsier her 1-3, "middels tilfreds med eget nettverk" tilsier 4-6 og "meget tilfreds med eget nettverk" tilsier 7-10.

Figur 6: Tilfredshet med eget nettverk blant deltidsbønder og heltidsbønder. Andel i prosent. N = 931.

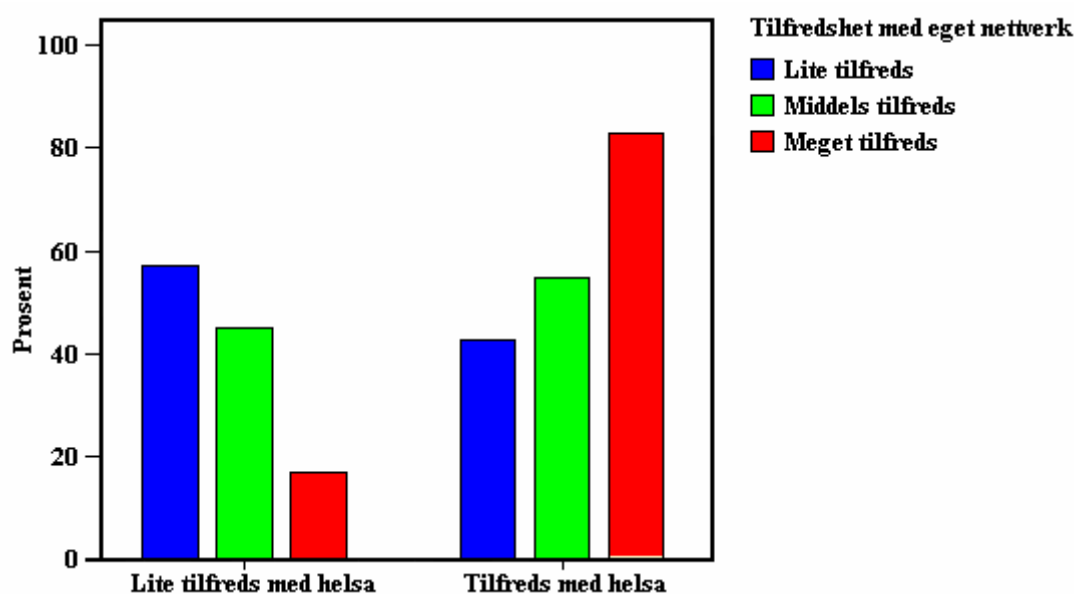
Figur 6 viser et mønster hvor heltidsbønder i noe større grad er lite og middels tilfredse med egne nettverk, mens deltidsbønder, i større grad enn heltidsbønder, er meget tilfredse med egne nettverk. Resultatene er for øvrig signifikante (se A.5 i Appendiks), noe som tilsier at man kan påpeke at deltidsbønder, i større grad enn heltidsbønder, er meget tilfredse med egne nettverk. Dette resultatet kan støttes opp av tidligere forskning, hvor for eksempel Rye (2001) påpeker at deltidsbønder er mer tilfredse og har høyere livskvalitet enn heltidsbønder. Dette forklares ut i fra at deltidsbønder, ved å delta på flere arenaer, tar med seg positive aspekter både fra arbeidet på gården og fra arbeidet som han/hun foretar seg på det ordinære arbeidsmarkedet. På denne måten kan deltidsbonden danne nettverk på ulike arenaer, noe som heltidsbonden i mindre grad har mulighet til, ettersom han/hun i større grad er knyttet til gården.

Ut ifra dette ser det ut som om det å ha flere strenger å spille på sosialt sett, er sentralt for å kunne forstå hvorfor deltidsbønder, i større grad enn heltidsbønder, er mer tilfredse med egne nettverk. Det ser med andre ord ikke ut som om det er tilstrekkelig å være tilstede hos den nære familien innenfor gårdens rammer. Dette er da kanskje heller ikke så rart, ettersom kona (og i noen tilfeller, mannen) og barna forlater gården slik at bonden blir værende alene store deler av dagen. Sammenhengen mellom heltid/deltid, nettverk og ensomhet vil drøftes mer inngående i diskusjonen.

4.3.3: Er ”friske” bønder mer tilfredse med egne nettverk enn ”syke” bønder?

Den siste bivariate analysen retter fokuset mot helse og nettverk. Som tidligere nevnt, kan man anta at det er en sammenheng mellom disse variablene, da det å ha en viss helsetilstand kan tenkes å ha en innvirkning for hvor mye man ønsker eller har mulighet til å delta sosialt. Dermed kan man anta at tilfredshet med egen helse har en sammenheng med tilfredshet med eget nettverk. Nedenfor er sammenhengen illustrert ved hjelp av figur 7. For å lette tolkningen, er tilfredshet med eget nettverk fortsatt delt i tre, mens tilfredshet med egen helse er delt i to.²¹

Figur 7: Sammenhengen mellom tilfredshet med egen helse og eget nettverk. Andel i prosent. N = 1612.

Figur 7 illustrerer et mønster der det ser ut til å være nokså dramatiske forskjeller mellom de som er lite tilfredse med helse og de som er tilfredse: De som er lite tilfredse med helse er i størst grad også lite tilfredse med eget nettverk, mens de som er tilfredse med helse i størst grad er meget tilfredse med eget nettverk. En krystabelltest viser også at forskjellene er signifikante (se A.6 i Appendiks), noe som gjør at man på bakgrunn av denne bivariate analysen kan si at de som er tilfredse med helse i størst grad også er meget tilfredse med eget nettverk. Et sentralt aspekt i henhold til dette funnet, er at den kausale retningen kan gå begge veier. Til tross for at man som nevnt kan anta at man må ha en viss helsetilstand for å delta

²¹ Variabelen var opprinnelig kodet i form av en skala fra 1-10. For å skille mellom de som er tilfreds med egen helse og de som ikke er det, er variabelen omkodet til ”lite tilfreds med helse” (1-5) og ”tilfreds med helse” (6-10).

sosialt, kan det også være omvendt: At man er lite tilfreds med nettverket kan tenkes å ha innvirkning på helsa. På denne måten sitter man igjen med en ”høna og egget-problematikk”, hvor det er vanskelig å påpeke en kausal retning. Helse og nettverksopplevelse kan videre utgjøre en ond sirkel, hvor opplevelsen av den ene (for eksempel helse) kan tenkes å forsterke opplevelsen av den andre (for eksempel nettverk). Det bør imidlertid også nevnes at dette kan knyttes til ”mønster-svaring” (se avsnitt 3.6.1), hvor respondenter som tenderer å være tilfredse oppgir høy tilfredshet på en rekke påstandsformuleringer.

Denne analysen indikerer en relasjon som det, som nevnt, kan være verdt å se nærmere på i framtidige studier på området ved hjelp av andre analyseteknikker (se avsnitt 3.3). I denne framstillinga vil disse variablene ses nærmere på i den resterende delen av analysen og i diskusjonen.

Etter å ha sett nærmere på enkelte variabler, vil fokuset nå flyttes over til den multiple regresjonsanalysen. Ut i fra denne kan man forsøke å finne ut hva som kan være med på å forklare bønders opplevelse av ensomhet.

4.4: Hvilke aspekter bidrar til å forklare norske bønders ensomhetsopplevelse?

De bivariate analysene som har blitt foretatt til nå, er best egnet til å beskrive sammenhenger mellom variabler deskriptivt. Med dette menes for eksempel hvor høy ensomhetsopplevelse ulike grupper innen bondebefolkningen faktisk har. Dette finner man ved å se på variablenes verdier: For eksempel fant man at ni prosentpoeng skilte deltidsbønder og heltidsbønder i henhold til høy grad av ensomhetsopplevelse. Som nevnt med henvisning til Hamilton (1992), er ikke bivariate analyser tilstrekkelig for å identifisere kausale sammenhenger. Det er derfor hensiktsmessig å anvende multivariate teknikker, slik at man blant annet kan kontrollere for eventuelle samspillseffekter mellom variablene. På denne måten kan man ta styrken og retningen av ulike variablers effekter nærmere i øyesyn.

Regresjonsanalysen har blitt gjennomført i seks trinn for å undersøke variablenes eventuelle signifikante innvirkning (se Appendiks A.7). ”Den beste modellen”, som presenteres i tabell 2 nedenfor, består utelukkende av variabler som har signifikant innvirkning på den avhengige

variabelen.²² Spørsmålet som det her er sentralt å stille seg er imidlertid: Er den beste modellen god nok i henhold til tolkning og generalisering? Modellens forutsetninger har blitt testet både med hensyn til spesifikasjonskravet, samt Gauss-Markov-kravene²³ og andre vurderinger som multikollinearitet²⁴ og innflytelsesrike enheter. Samtlige undersøkelser vil ikke bli gjengitt i detalj her, men enkelte aspekter kan være verdt å merke seg: Feilleddene er normalfordelt (se Appendiks A.8) til tross for den ikke-normalfordelte avhengige variabelen. Multikollinearitet er heller ikke et problem (se Appendiks A.9). Modellen er heller ikke preget av heteroskedastisitet²⁵ (se Appendiks A.10). Etter en sjekk av potensielle innflytelsesrike enheter, var det imidlertid en enhet som skilte seg ut.²⁶ Dette viste seg å være en 28 år gammel heltidsbonde som er svært tilfreds med eget nettverk, samtidig som han svært gjerne skulle hatt bedre kontakt med familie og venner og er svært ensom. Til tross for at det ikke er umulig å kunne oppgi en slik kombinasjon, går den delvis i strid med tidligere framsatte hypoteser, noe som kan indikere manglende troverdighet. Om svaravgivinga er resultat av bevisst rapportering basert på egne opplevelser, er imidlertid ikke opp til undertegnede å avgjøre. Det som imidlertid er sentralt, er om enheten er innflytelsesrik i form av at den endrer regresjonsresultatene substansielt. Etter gjennomføring av en regresjon uten denne enheten (se Appendiks A.12) hvor endringene var minimale, beholdes imidlertid den opprinnelige modellen hvor enheten er inkludert.

Den beste modellen anses dermed som god nok. Videre tolkninger vil derfor ta utgangspunkt i denne modellen (tabell 2). Men, det vil også bli dratt paralleller til de bivariate analysene, hvor sammenfallende/ikke-sammenfallende resultater vil bli lagt fram. Korte forklaringer vil bli gitt i forhold til de funnene som ikke vil bli drøftet i diskusjonsdelen på grunn av variablenes kvantitative omfang. Dette vil bli gjort i regi av anerkjennelsesperspektivet og sosial deltakelse – perspektivet som ble satt fram i teori og empiri - delen.

²² Grenseverdien for variablers signifikante innvirkning er fortsatt satt til 0,05. For å undersøke enkeltvariablers eventuelle signifikante innvirkning benyttes t-testen, mens F-testen (og t-testen) benyttes i henhold til dummyvariabler og innføring av samspillsledd.

²³ Gauss-Markov-kravene: gitte X uten stokastisk variasjon, forventningen til feilleddene er 0, homoskedastisitet og fravær av autokorrelasjon (Hamilton 1992).

²⁴ Multikollinearitet: svært høye korrelasjoner mellom uavhengige variabler.

²⁵ Heteroskedastisitet innebærer at variasjonene rundt regresjonslinjen ikke er like store for alle verdier av de uavhengige variablene (Skog 2004).

²⁶ Enheten 881 skilte seg ut både ved bruk av målene Cook's D og Dfbetas (se Appendiks A.11).

Tabell 2: Multipl regressjonsanalyse hvor variabler fra anerkjennelses- og sosial deltakelses - perspektivet inngår. Avhengig variabel er opplevelse av ensomhet (1-5). N = 1393.

Variabel	Koeffisient	p - verdi
(Konstantledd)	0,337	0,137
Tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta (1-10)	0,074	0,000
Stolthet av å være bonde (1-5)	-0,083	0,013
Tilfredshet med eget sosialt nettverk (1-10)	0,139	0,000
Ønske om bedre kontakt med familie og venner (1-5)	0,207	0,000
Tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet (1-10)	0,038	0,020
Vanskelighet med å skaffe avløser (1-5)	0,132	0,000
Tilfredshet med egen helse (1-10)	0,039	0,008
Heltid/deltid (Annet = ref. kat.)		
Deltid	0,294	0,002
Heltid	0,449	0,000

R²: 0,272

Før man går over til konkrete funn, kan det være hensiktsmessig å gi en kort forklaring av hvordan man skal tolke tabell 2. Tabell 2 består av to kolonner; koeffisient og p-verdi (for mer informasjon, se Appendix A.7). Den ustandardiserte koeffisienten viser gjennomsnittlig endring i den avhengige variabelen når verdien til den uavhengige variabelen øker med en enhet, vel og merke når de andre variablene holdes konstante. Forskjellen mellom denne koeffisienten og standardfeilen avgjør p-verdien, en verdi som vanligvis, også i dette tilfellet, må være under 0,05 for at man kan si at sammenhengen mellom den uavhengige og den avhengige verdien er signifikant.

4.4.1: Hvilke resultater kan man vise til i regi av anerkjennelsesperspektivet?

Tabell 2 viser at to av variablene som hadde utspring i anerkjennelsesperspektivet, har signifikant innvirkning på ensomhetsopplevelsen. Den første variabelen er *inntektstilfredshet*. Når man kontrollerer for de andre variablene, fremtrer en positiv samvariasjon, hvor bøndenes ensomhetsopplevelse i snitt øker med 0,074 for hvert trinns økning (på en skala fra 1 – 10²⁷). Det vil med andre ord si at dess mer utilfreds man er med inntekta fra gårdsdrifta, dess mer ensom er man som gårdbruker. Ved hjelp av en rask utregning, kan man se at en gårdbruker som oppgir å være meget utilfreds (verdi 10) har en predikert ensomhetsopplevelse som ligger 0,666 poeng høyere enn en som er meget tilfreds (verdi 1) med inntekta fra gårdsdrifta. Som

²⁷ Det er viktig å være oppmerksom på at variabelen som opprinnelig var kodet på en skala fra 1-10 (svært utilfreds – svært tilfreds) er blitt reversert. Nå er variabelen kodet slik: 1-10 (svært tilfreds – svært utilfreds).

tidligere nevnt, er ensomhetsopplevelsen gradert langs en skala fra 1 til 5 (helt uenig til helt enig). For å illustrere denne variabelens effekt kan man tenke seg at en gårdbruker som er meget tilfreds med inntekta kan ha en predikert ensomhetsopplevelse på 3,0. I så tilfelle vil en gårdbruker som er meget utilfreds ha en predikert ensomhetsopplevelse på 3,666.²⁸ Effekten er dermed nokså stor. Dette innebærer at hypotesen *lite tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta har innvirkning for økt opplevelse av ensomhet* kan bekreftes.

Den andre variabelen som har signifikant effekt innen dette perspektivet, er *bondestolthet*. Etter kontrollering for de andre variablene, framtrer en negativ samvariasjon. Det vil si at dess sterkere følelse man har av å være stolt som bonde, dess mindre ensomhetsopplevelse har man. Dette innebærer at for hvert trinns økning (fra 1 – 5), reduseres ensomhetsopplevelsen med 0,083 poeng. Med andre ord vil en gårdbruker som har en sterk stolthetsfølelse (verdi 5) ha 0,332 poeng mindre ensomhetsopplevelse enn en gårdbruker som har svak stolthetsfølelse (verdi 1). Denne sammenhengen er ikke så framtrædende som sistnevnte, men den viser at yrkesstolthet har en omvendt effekt på bøndernes ensomhetsopplevelse, noe som kan indikere en ”motbør” i forhold til ovennevnte marginaliseringsprosesser i det norske landbruket. Dette innebærer at hypotesen *dess mer stolthetsfølelse en har av å være bonde, dess mindre ensom er man*, kan bekreftes.

Den første variabelen som ikke hadde signifikant innvirkning, var *bondens opplevelse av verdsettelse fra ”makroinstitusjoner”*.²⁹ Koeffisienten viser 0,026, noe som kunne ha innebåret at sterkere opplevelse av lav verdsettelse har innvirkning for økt ensomhetsopplevelse. Men, som nevnt, er p-verdien for høy, noe som innebærer at hypotesen *opplevelse av lite verdsettelse av gårdbrukeryrket i storsamfunnet, av media og av rikspolitikerne har innvirkning på økt opplevelse av ensomhet for den enkelte gårdbruker* avkreftes.

Opplevelse av økonomisk forskjellsbehandling er heller ikke signifikant. Som belyst i appendiks, er det også her en positiv samvariasjon mellom variablene, noe som kunne ha innebåret at dess mer enig man er i utsagnet (”gårdbrukere tjener for lite i forhold til andre

²⁸ Effektene forutsetter at de andre variablene holdes konstante.

²⁹ Disse variablene (opplevelse av verdsettelse av gårdbrukeryrket i storsamfunnet, av media og av rikspolitikerne) har blitt slått sammen ved hjelp av en additiv indeks, som nå måler verdsettelse på en skala fra 1-15 (opprinnelig var variablene på en skala fra 1-5, svært lavt verdsatt – svært høyt verdsatt). Denne variabelen ble også reversert på bakgrunn av hypotesens natur og er nå kodet slik 1 – 15 (svært høyt verdsatt – svært lavt verdsatt).

yrkesgrupper”), dess mer ensom er man som gårdbruker. Men, p-verdien er også her for høy, noe som innebærer at man ikke kan utelate at resultatet skyldes tilfeldigheter. Hypotesen *sterk opplevelse av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper har innvirkning for økt opplevelse av ensomhet* må derfor avkreftes. Samspillet som ble lagt inn mellom sistnevnte variabel og deltid/heltid hadde ingen signifikant effekt på den avhengige variabelen, opplevelse av ensomhet. Variablene som samspillet besto av hadde heller ingen signifikant sammenheng i den bivariate analysen, til det var p-verdien for høy. Hypotesen *effekten av opplevelsen av at gårdbrukere tjener lite i forhold til andre yrkesgrupper, er ulik for deltids og heltidsbønder* må derfor avkreftes.

Sentralt å bemerke i denne sammenhengen, er at selv om de sistnevnte variablene ikke bidrar til å forklare norske bønders ensomhet, betyr det ikke at de ikke opplever manglende anerkjennelse *per se*. Dette kan illustreres ved hjelp av de bivariate analysene, hvor de fleste heltids- og deltidsbønder ser ut til å ha en sterk opplevelse av forskjellsbehandling når det gjelder sammenligning av inntekt i forhold til andre yrkesgrupper.

Yrkesidentitet knyttet til det å være gårdbruker framfor å ha yrkesidentiteten knyttet til andre yrker, var heller ikke signifikant. Det var en negativ samvariasjon mellom det å være gårdbruker og opplevelse av ensomhet, noe som kunne ha innebåret at yrkesidentitet knyttet til det å være gårdbruker, har innvirkning for mindre ensomhetsopplevelse enn det å ha yrkesidentiteten knyttet til andre yrker. Men, som nevnt, var p-verdien for høy, noe som innebærer at man må utelukke denne variabelens effekt. Hypotesen *å ha yrkesidentiteten knyttet til det å være gårdbruker foran andre yrker, har innvirkning på lavere ensomhetsopplevelse som gårdbruker* må avkreftes. En mulig forklaring på dette funnet, er at det er en økende andel bønder som kombinerer gårdbrukeryrket med andre yrker: Deltidsbonden har blitt regelen snarere enn unntaket (Rye 2001), noe som kan innebære at identiteten kan knyttes opp mot flere domener, både landbruksfaglige og ikke-landbruksfaglige. Færre som utelukkende har yrkesidentiteten knyttet til det å være gårdbruker, kan derfor forklare at denne effekten uteblir. Ut i fra dette kan det se ut til at en eventuell ”motbør” i forhold til det å være ensom som bonde, består i det å være stolt av å være bønder, foran det å ha yrkesidentiteten knyttet opp til det å være gårdbruker.

Innenfor det andre perspektivet, sosial deltakelse, er det også både signifikante og ikke-signifikante variabler. I det følgende vil det, som i det foregående, først bli sett nærmere på de som er signifikante.

4.4.2: Hvilke resultater kan man vise til i regi av sosial deltakelses – perspektivet?

I henhold til *nettverkstilfredshet* inntreffer en positiv samvariasjon etter å ha kontrollert for de andre variablene. I snitt innebærer dette at for hvert trinns økning (på en skala fra 1 – 10³⁰), øker ensomhetsopplevelsen med 0,139 poeng. Dette innebærer med andre ord at dess mindre tilfreds man er med eget nettverk, dess høyere ensomhetsopplevelse har man som gårdbruker. Denne variabelens innvirkning er nokså stor, noe man kan se ut i fra regresjonskoeffisienten. Et enkelt regnestykke kan illustrere denne effekten: En gårdbruker som rapporterer stor utilfredshet med eget nettverk (verdi 10) har en predikert ensomhetsopplevelse som ligger 1,251 poeng høyere enn en som rapporterer stor tilfredshet (verdi 1). Resultatet er for øvrig signifikant. Hypotesen *lav grad av tilfredshet med eget nettverk har innvirkning for høy ensomhetsopplevelse* bekreftes.

En annen variabel som har signifikant effekt, er *ønske om å holde bedre kontakt med familie og venner*. Når man kontrollerer for de andre variablene fremtrer også her en positiv samvariasjon. For hvert trinns økning (på en skala fra 1 – 5) øker gårdbrukernes ensomhetsopplevelse i snitt med 0,207 poeng. Sagt med andre ord øker ensomhetsopplevelsen dess sterkere ønske en har om å holde bedre kontakt med familie og venner. Dette er en nokså sterk sammenheng, hvor en gårdbruker som har et sterkt ønske (verdi 5) har en predikert ensomhetsopplevelse på 0,828 poeng høyere enn en gårdbruker som ikke har et ønske om å holde bedre kontakt med familie og venner (verdi 1). Hypotesen *stort ønske om bedre kontakt med familie og venner har sammenheng med høy ensomhetsopplevelse* kan dermed bekreftes.

Som tidligere nevnt, bør det imidlertid bemerkes at disse to variablene kan ha en omvendt kausal relasjon i forhold til ensomhet: At man er ensom kan ha betydning for at man er lite tilfreds med eget nettverk, samt ha et ønske om bedre kontakt med familie og venner. Selv om dette ikke blir sett nærmere på her, er det viktig å ha det i minnet at den kausale relasjonen ikke nødvendigvis er som undersøkt i disse analysene. Videre kan det være tilfelle at

³⁰ Opprinnelig var variabelen kodet i form av en skala fra 1 – 10 (svært utilfreds – svært tilfreds). På grunn av hypotesens natur ble variabelens verdier reversert: nå er variabelen kodet slik 1 – 10 (svært tilfreds – svært utilfreds).

variablene måler tilnærmet det samme: Det å være lite tilfreds med eget nettverk og det å føle seg ensom kan tenkes å inneholde lignende aspekter da det å føle seg ensom ofte kan relateres til at man er lite tilfreds med eget nettverk. Relasjonen kan dermed tenkes å være av en tautologisk karakter.

En positiv samvariasjon framtrer videre i forbindelse med *vanskelighet med å skaffe avløser*. Etter kontrollering for de andre variablene øker gårdbrukernes ensomhetsopplevelse i snitt med 0,132 poeng for hvert trinns økning på skalaen (fra 1 – 5). Dess sterkere opplevelse man har av at det er vanskelig å skaffe avløser, dess høyere ensomhetsopplevelse har gårdbrukeren. Resultatet er for øvrig signifikant. Hypotesen *høy skåre på vanskelighet med å skaffe avløser har sammenheng med høy skåre på opplevelse av ensomhet* kan bekreftes.

Signifikant er også variabelen *tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet der en bor*. Tabell 2 viser en svak positiv samvariasjon, noe som innebærer at for hvert trinns økning (på en skala fra 1 – 10³¹) øker gårdbrukernes ensomhetsopplevelse i snitt med 0,038 poeng. På bakgrunn av den reverserte variabelens natur betyr dette at dess mer utilfreds gårdbrukerne er med det landbruksfaglige miljøet der de bor, dess høyere ensomhetsopplevelse har de. Denne effekten er naturligvis også avhengig av kontroll av de andre variablene. Hypotesen *lav tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet har innvirkning på høy ensomhetsopplevelse* bekreftes.

Helsetilfredshet er neste signifikante variabel i tabell 2. Etter kontrollering for de andre variablene, kan man også her se en positiv samvariasjon: For hvert trinns økning (på en skala fra 1 – 10³²) øker gårdbrukernes ensomhetsopplevelse i snitt med 0,039 poeng. Da denne variabelen også har blitt reversert, innebærer dette at dess mer utilfreds gårdbrukerne er med egen helse, dess høyere grad av ensomhetsopplevelse har de. Hypotesen *lav tilfredshet med egen helse har sammenheng med høy ensomhetsopplevelse* kan dermed bekreftes. Verdt å bemerke seg, er imidlertid at denne variabelen var den eneste av variablene som inngår i den ferdige modellen som ikke hadde signifikant innvirkning i den logistiske regresjonen som ble foretatt. Hva kan være årsaken til dette? En måte å forklare det på, er de to regresjonenes ulike

³¹ Opprinnelig var variabelen kodet i form av en skala fra 1 – 10 (svært utilfreds – svært tilfreds). På grunn av hypotesens natur ble variabelens verdier reversert: nå er variabelen kodet slik 1 – 10 (svært tilfreds – svært utilfreds).

³² Opprinnelig var variabelen kodet i form av en skala fra 1 – 10 (svært utilfreds – svært tilfreds). På grunn av hypotesens natur ble variabelens verdier reversert: nå er variabelen kodet slik 1 – 10 (svært tilfreds – svært utilfreds).

natur: Den logistiske sannsynlighetsberegnet oddsen for å være ensom (delvis enig og helt enig) eller ikke ensom (både og, delvis uenig og helt uenig) i henhold til disse utnevnte kategoriene. ”Både og” var altså inkludert i ikke ensom – kategorien. Kan den manglende effekten dermed forklares ved at selv om den var stor nok til å gi utfall i OLS i form av et trinns økning, likevel ikke var stor nok til å kunne sannsynlighetsberegne ensomhet definert som ”delvis enig” eller ”helt enig” i den logistiske regresjonen?

For å avgjøre om settet av dummyvariablene *heltid* og *deltid* gir en signifikant forbedring fra en modell uten disse variablene, må man benytte seg av F-testen. Denne viser en signifikant endring (se A.7 i Appendiks), noe som betyr at man kan tolke dummyvariablene substansielt: Deltidsbøndenes ensomhetsopplevelse er 0,294 poeng høyere enn referansegruppens, det vil si de som legger ned mindre enn 850 timer i gårdsarbeid. Heltidsbøndenes ensomhetsopplevelse er 0,449 poeng høyere enn referansegruppens. Variablenes t-tester viser også signifikante effekter, noe som innebærer at ikke bare gir dummyvariablene en signifikant endring i modellen som helhet, heltids og deltidsvariablenes resultater er også signifikant forskjellige fra referansekategoriens. Man kan med andre ord si at både deltids og heltidsdrivende bønder opplever høyere grad av ensomhet enn andre bønder som arbeider mindre enn 850 timer. Verdt å merke seg imidlertid, er at til tross for at de bivariate analysene viste at heltidsbønder har høyere ensomhetsopplevelse enn deltidsbønder, er det *ikke* grunnlag for å konkludere dette ut i fra de multivariate analysene, til det er differansen mellom heltids- og deltidsbønder for liten.³³ Konklusjonen er dermed at *både* deltids- og heltidsbønder har en signifikant høyere ensomhetsopplevelse enn bønder som arbeider mindre enn 850 timer, men at det ikke er en signifikant forskjell mellom heltids- og deltidsbønder. Hypotesen *heltidsbønder opplever større grad av ensomhet enn deltidsbønder og andre bønder* må derfor, overraskende nok, avkreftes.

Et variabelsett som man skulle anta hadde nær sammenheng med sistnevnte variabelsett, er *produksjonstype*. Disse variablene hadde overraskende nok, heller ingen signifikant effekt i henhold til opplevelse av ensomhet. Etter kontrollering for andre variabler i den multivariate analysen, har produksjonstypenes effekter blitt ”spist opp” av andre variablers effekter. De bivariate analysene viste, som tidligere nevnt, tilnærmet like mønstre for henholdsvis produksjonstype og heltid/deltid: For eksempel hadde melkeprodusenter og heltidsbønder

³³ Dette kan ha bakgrunn i kodinga av variablene og at skillet mellom deltids- og heltidsbønder ble satt ved 1700 timer.

høyest grad av ensomhetsopplevelse. Til tross for dette må man ut i fra regresjonsanalysen, overraskende nok, avkrefte hypotesen *melkebønder opplever større grad av ensomhet enn andre husdyrprodusenter og andre bønder*.

Et annet overraskende funn, er *sivilstands* manglende effekt. Ut i fra denne dikotome variabelen³⁴ kan man dermed ikke si at gifte eller samboende føler seg mindre ensomme som gårdbrukere enn andre. Det er med andre ord ingen forskjell mellom ensomhetsopplevelsen som gifte/samboende har som gårdbrukere, og den ensomhetsopplevelsen som andre (skilte/separerte, enslige og enke/enkemenn) opplever som gårdbrukere. Hypotesen *enslige, skilte og enker/enkemenn opplever høyere grad av ensomhet enn samboende og gifte bønder* må også, overraskende nok, avkreftes.

Videre gir *medlemskap i landbruksfaglige organisasjoner* ingen signifikant effekt etter kontrollering for de andre variablene. Denne dikotome variabelen³⁵ viser at de som ikke er medlemmer ikke er mer ensomme som gårdbrukere enn sine kolleger som er medlemmer. Hypotesen *å ikke være medlem i landbruksfaglige organisasjoner har en sammenheng med høy ensomhetsopplevelse* må derfor avkreftes. En mulig forklaring på dette funnet er at de fleste bøndene er medlemmer i landbruksfaglige organisasjoner: Hele ni av ti bønder er medlemmer. Et lignende mønster finner vi med utgangspunkt i *samdrifts* - variabelen. Denne ble også gjort om til en dikotom variabel³⁶ som viser at de som ikke er med i samdrift ikke er mer ensomme enn sine kolleger som er med i samdrift. Hypotesen *å ikke være med i en samdrift har innvirkning på høyere ensomhetsopplevelse enn det å være med i en samdrift* må avkreftes. En mulig forklaring på dette funnet er, som det kom fram i teori og empiri – delen, at det ikke er eller har vært kultur for nære nabosamarbeid i det norske landbruket: man skal klare seg selv (Andersen 2001).

Ektefelle/partners arbeidsinnsats er videre en variabel uten signifikant innvirkning. Man kan med andre ord ikke si at dess mer ektefelle/partner jobber innenfor gårdens grenser, dess

³⁴ Sivilstandsvariabelen besto opprinnelig av fire kategorier: Gift/samboende, skilt/separert, enke/enkemann og enslig. På bakgrunn av hypotesens natur, består variabelen nå av kun to kategorier: ikke gift/samboende og gift/samboende (referansekategori).

³⁵ Medlemskapsvariabelen besto opprinnelig av mange kategorier: Norsk Bonde- og Småbrukarlag, Norges Bondelag, Landbrukets HMS-tjeneste, Norsvin, Felleskjøpet, Prior, Gilde og Landkreditt. På bakgrunn av hypotesens natur, består variabelen nå av kun to kategorier: Ikke medlem og medlem (referansekategori).

³⁶ Samdriftsvariabelen besto opprinnelig av tre kategorier: Ja, Nei, men konkrete planer om det og Nei. På bakgrunn av hypotesens natur, består variabelen nå av kun to kategorier: ikke samdrift (nei og nei, men planer) og samdrift (referansekategori).

mindre ensom er gårdbrukeren. Hypotesen *dess mindre arbeid ektefellen eller partneren nedlegger i gårdsdrifta, dess høyere ensomhetsopplevelse har bonden* må derfor, overraskende nok, avkreftes. Et *samspill* hvor både sivilstand og ektefelle/partners arbeidsinnsats inngikk, hadde heller ingen signifikant effekt i forhold til ensomhetsopplevelsen. Man kan ut i fra dette avkrefte hypotesen: *Effekten av å være gift/samboende er ulik for de som har en partner som arbeider mye på gården og de som har en partner som arbeider lite på gården.*

Den siste variabelen uten effekt, er et *samspillsledd* hvor tilfredshet med eget nettverk og deltid/heltid inngikk. Til tross for at signifikante ulikheter mellom gruppene ble funnet i de bivariate analysene, falt denne effekten bort i de multivariate analysene. Man kan med andre ord, etter kontrollering av de andre variablene, avvise antagelsen, noe som impliserer at hypotesen *effekten som tilfredshet med eget nettverk har på ensomhetsopplevelsen, er ulik for deltids og heltidsbønder* avkreftes.

Hvem er så de ensomme bøndene? Ut i fra ovenstående resonnementer som baseres på regresjonsmodellen, kan man peke på enkelte trekk ved den ensomme bonden: Han (på grunn av maskuliniseringsprosessene er det ofte en han) er heltidsbonde og er utilfreds med en rekke forhold, for eksempel inntekta med gårdsdrifta, eget sosialt nettverk, det landbruksfaglige miljøet der han bor og han har en opplevelse av at det er vanskelig å skaffe avløser. Motstykket er bonden som arbeider mindre enn 850 timer og som er tilfreds med tilsvarende forhold.

Det siste som bør nevnes i denne sammenhengen, er at det er vanskelig å forklare et samfunnsvitenskapelig fenomen fullt ut ved bruk av regresjonsanalyse. Som belyst under tabell 2, forklarer variablene i den beste modellen 27, 2 % av den totale variasjonen i bøndenes opplevelse av ensomhet. Til tross for at dette tilsier at to tredjedeler av fenomenet ikke kan forklares på bakgrunn av modellen, er denne prosentandelen ansett som høy innen samfunnsvitenskapelig forskning. Modellen er faktisk i stand til å forklare en tredjedel av et fenomen som er vanskelig å måle. Modellen kan dermed sies å ha god forklaringssevne i forhold til opplevelse av ensomhet blant norske bønder.

I denne analysedelen har det blitt lagt fram mange funn, hvor noen hypoteser har blitt avkreftet, mens andre har blitt bekreftet. Før fokuset rettes mot drøfting av de mest sentrale

funnene i diskusjonsdelen, kan det være hensiktsmessig å avslutte denne delen med en rask oppsummering. De avkreftede og bekreftede hypotesene er dermed å finne i tabell 3 nedenfor.

Tabell 3: Oppsummering av avkreftede/bekreftede hypoteser, fordelt etter anerkjennelses- og sosial deltakelses – perspektivet.

Anerkjennelses- perspektivet	Lite inntektstilfredshet → høy ensomhetsopplevelse	Bekreftet
	Sterk bondestolthet → lav ensomhetsopplevelse	Bekreftet
	Liten opplevelse av verdsettelse fra " makroinst. " → høy ensomhetsopplevelse	Avkreftet
	Sterk opplevelse av økon. forskjellsbeh. → høy ensomhetsopplevelse	Avkreftet
	Opplevelse av økon. forskjellsbeh. • deltid/heltid → ensomhetsopplevelse	Avkreftet
	Gårdbrukeridentitet → lav ensomhetsopplevelse	Avkreftet
Sosial deltakelses perspektivet	Lite nettverkstilfredshet → høy ensomhetsopplevelse	Bekreftet
	Sterkt ønske om bedre kontakt m. fam. og venn. → høy ensomhetsopplevelse	Bekreftet
	Stor vanskelighet med å skaffe avloser → høy ensomhetsopplevelse	Bekreftet
	Lite tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet → høy ensomhetsopplevelse	Bekreftet
	Lite helsetilfredshet → høy ensomhetsopplevelse	Bekreftet
	Heltidsbønder mer ensomme enn deltidsbønder og andre bønder	Avkreftet
	Melkebønder mer ensomme enn andre husdyrprodusenter og andre bønder	Avkreftet
	Enslige, skilte og enker/enkemenn mer ensomme enn gifte/samboende bønder	Avkreftet
	Medlemmer i landbruksfaglige org. mindre ensomme enn ikke-medlemmer	Avkreftet
	Samdriftsbønder mindre ensomme enn ikke-samdriftsbønder	Avkreftet
	Lite arbeid nedlagt av ektefelle/partner → høy ensomhetsopplevelse	Avkreftet
	Ektefelle/partners arbeidsinnsats • gift/samboende → ensomhetsopplevelse	Avkreftet
	Nettverkstilfredshet • deltid/heltid → ensomhetsopplevelse	Avkreftet

5: DISKUSJON

Den univariate analysen (se avsnitt 4.1) viste at omfanget av ensomme bønder ser ut til å ha økt nokså kraftig de ti siste årene, til tross for senere tids stagnering. Hva som kan være forklaringa på ensomheten ble i første omgang besvart i form av avkrefting/bekrefting av hypoteser i analysedelen. I denne delen, diskusjonen, vil det bli dratt paralleller til teori og tidligere forskning for å kunne gi mer utdypende svar på hvorfor norske bønder opplever ensomhet. De to perspektivene som har blitt lagt fram, anerkjennelsesperspektivet og sosial deltakelses – perspektivet, vil i det følgende spille en mer perifer rolle enn det de gjorde i teori og empiri – delen. Men, det er fortsatt viktig å ha dem i minnet som tankekonstruksjoner når det nå settes lys på sentrale funn. Før dette vil bli gjort, vil fokuset rettes mot bakgrunnsselementers betydning for bønders opplevelse av ensomhet.

5.1: Bakenforliggende elementer ser ut til å gi indirekte forklaringer på bønders ensomhetsopplevelse

Som nevnt, observerte klassikere som Durkheim og Tönnies hvilke konsekvenser overgangen fra agrarsamfunn til industrisamfunn hadde med hensyn til sosiale relasjoner. De fant blant annet at relasjonene ble flere, svakere og mindre forpliktende (Bø 1993). Til tross for at dagens bønder ikke er industriarbeidere i så måte, har det norske samfunnet i første omgang utviklet seg fra et "agrarsamfunn" til et "industrisamfunn". Dette har hatt konsekvenser for bøndenes arbeidssituasjon, men også deres livssituasjon: Teknologiske nyvinninger som melkemaskin, automatisk siloførutlegger og traktor har ført til mer intensive driftsformer, noe som videre har sammenheng med at det ble mer å gjøre for færre personer på bruka. Flere begrep som er verdt å nevne i denne sammenhengen er spesialisering, rasjonalisering, effektivisering og maskulinisering (Almås 1985). Strukturelle endringer har med andre ord endret bønders arbeids- og livssituasjon, samtidig som de har ført til at det er blitt færre bønder i dagens bygde-Norge. Sistnevnte innebærer at de som blir igjen har færre kolleger og naboer som praktiserer bondeyrket.³⁷

Men, det norske samfunnet kan også sies å ha utviklet seg fra et industrisamfunn til et mer senmoderne/postmoderne samfunn (for eksempel Giddens (1991), Beck (2001)), hvor

³⁷ Bondelivet, som fra gammelt av ble ansett som en livsstil, ble utover 1900-tallet i økende grad ansett som et yrke (Edelmann og Sæther 1994).

individuelle valg og det refleksive selvet er blitt mer fremtredende. I tråd med dette kan man, på bakgrunn av at det å være bonde i økende grad er ansett som et yrke, tenke seg til at framtidige bønder, i større grad enn tidligere, har et reelt valg i forhold til en eventuell gårdsøvertakelse. Haugen (1998) peker i tilsvarende retning av at mens kvinner tidligere ble gårdsarbeidende gjennom ekteskap, er situasjonen i dag en annen; de fleste kvinner velger selv å bli bonde. Flere valg og muligheter kan ut i fra dette føre til at mange unge velger seg bort i fra landbruket, noe som igjen kan føre til færre bønder i hvert bygdesamfunn.

Større avstander til kolleger og likesinnede, samt stor arbeidsmengde på grunn av ovennevnte strukturelle endringer og økte valgmuligheter, kan skape dårlige forutsetninger for bondens sosiale deltakelse. Til tross for at man vanskelig kan tenke seg til at det var like store valgmuligheter på Tönnies og Durkheims tid, kan man dra paralleller til samfunnsendringers innvirkninger for sosiale relasjoner: De strukturelle endringene, samt valgfriheten, ser ut til å ha endret bønders sosiale relasjoner i bygde-Norge. Dette kan man se i forhold til nettverk og nettverksbygging nedenfor, men også i forhold til (manglede) opplevelse av anerkjennelse fra det øvrige samfunnet.

Ut i fra denne korte bakgrunns gjennomgangen, ser man at det er mange prosesser som ligger bak forklaringen av norske bønders opplevelse av ensomhet. De er viktige å ta med seg når det nå blir sett nærmere på sentrale funn. I første omgang vil dette si sosiale nettverks sentrale betydning. Samfunnsendringers betydning er her av sentral betydning, da strukturelle endringer legger rammer for bøndenes muligheter for nettverksbygging og sosial deltakelse som helhet.

5.2: Sosiale nettverk betyr mye for norske bønders ensomhetsopplevelse

Sosiale nettverk er sentral i forklaringa av bønders opplevelse av ensomhet. Flesteparten av variablene som den ferdige regresjonsmodellen består av, kan knyttes til nettverk. Dette gjelder både primære og sekundære kontakter og relasjoner. For å belyse sosiale nettverks sentrale forklaringskraft, kan man predikere ulike bønders ensomhetsopplevelse ut fra deres tilfredshet/utilfredshet med deres sosiale nettverk.³⁸ En deltidsbonde som har maksimum skåre på samtlige nettverksvariabler, har en predikert ensomhetsopplevelse på 1, 4. Han/hun

³⁸ Verdt å merke seg er at tilfredshet med egen helse er medregnet som en nettverksvariabel, da den ut fra de bivariate analysene ser ut til å ha en sterk samvariasjon med nettverkstfredshet.

er med andre ord i liten grad ensom som gårdbruker, med tanke på at ensomhetsskalaen går fra 1 – 5 (helt uenig – helt enig). En heltidsbonde, som derimot skårer minimalt på alle nettverksvariablene, har en predikert ensomhetsopplevelse på 4, 9. Han/hun kan dermed sies å ha være svært ensom som gårdbruker. Man kan dermed, med utgangspunkt i våre data, slå fast at nettverk er sentral i forklaringa av norske bønders ensomhetsopplevelse.

Eksempler på to variabler som hadde en nokså sterk effekt på bøndenes opplevelse av ensomhet, er tilfredshet med eget nettverk og ønske om bedre kontakt med familie og venner.³⁹ Tolkningene gikk slik: Dess mindre tilfreds med eget nettverk/dess større ønske om bedre kontakt med familie og venner, dess høyere grad av ensomhetsopplevelse har man som gårdbruker. En annen måte å se det på er at dess mer tilfreds man er med eget nettverk/dess mindre ønske man har om å bedre kontakt med familie og venner, dess mindre ensomhetsopplevelse har man. Dette går i tråd med tidligere forskning som har gitt støtte til sosiale nettverks hensiktsmessige betydning for enkeltindividet. For eksempel argumenterer Hernes (1988), Pancoast (1992), Dalgard (1992) og Bø (1993) for sosiale omgivelers betydning for individets psykiske helse. Til tross for at ensomhet forstås ut i fra et sosiologisk perspektiv i denne framstillinga (se avsnitt 2.1.1.3), et perspektiv som ikke utelukkende innbefatter den mentale helsen, kan man dra paralleller til disse funnene: Sosiale nettverk er en sentral forklaringsfaktor også i henhold til bønders opplevelse av ensomhet.

Charles Cooleys (1990) beskrivelser av primærgruppen kan være hensiktsmessig å benytte i denne sammenhengen. Denne gruppen sies å være ”primær” fordi den former enkeltindividets væremåter. Eksempler på primærgrupper er familie, venner og naboer hvor relasjonene preges av å være varige, nære og fortrolige (ibid.). Hvilken sammenheng har dette med norske bønder?

Som belyst i de bivariate analysene, er de fleste norske hel- og deltidsbønder middels eller meget tilfredse med eget nettverk. Hvem som inngår i ens sosiale nettverk er, som nevnt, opp til bøndene selv å definere, noe som tilsier at det er vanskelig å vite hvem som inngår. Det er nærliggende å anta at nettverksmedlemmene i stor grad består av det Cooley kaller primærgruppen; familie, venner og naboer. Til tross for dette, kan det være tilfelle at sistnevnte, naboer, spiller en mindre sentral rolle enn det man kanskje kunne anta (jmfør

³⁹ Verdt å merke seg er at den kausale sammenhengen kan, som nevnt, være motsatt.

myten om ”det gode naboskapet på bygda”). Som Villa (2005b) påpeker, er det mindre vanlig å stikke innom naboen og forstyrre han/henne med et besøk. Et sitat fra en melkebonde fra Vik kan illustrere dette:

”Eg ser no ikkje så mykje te han naboen min, jaja – eg ser han jo, men eg snakke ikkje så mye me han, det blir det no ikkje alltid tid til, men han er nå en flinke kar ja” (Isene 1993: 39).

Som illustrert ved hjelp av sitatet, er tida et sentralt aspekt: Den strekker ikke alltid til, slik at man får tatt seg en prat med naboen. Men, dette kan selvsagt være ulikt fordelt mellom hel- og deltidsbønder og mellom bønder som driver med ulike produksjonstyper.

Som nevnt i teori og empiri – delen, argumenterer teoretikere som Hompland (1991) og Wiborg (1996) for at det sosiale livet finner sted på tvers av bygdegrensene og at det er det som skjer utenom arbeidstid som binder bygdefolk sammen (Wiborg 1996). Dette kan se ut som en paradoksall sammenheng, da det ser ut til at bøndene har dårlig tid i forhold til å stikke innom naboen: Hvordan får han/hun da tid til å drive nettverksbygging på tvers av bygdegrensene og involvere seg i fritidsinteresser som kor, korps og amatørteater?

Dårlig tid til nettverksbygging skulle man igjen anta var ujevnt fordelt mellom hel og deltidsbønder, ettersom de har ulik arbeidstid og arbeidsmengde. Har dette innvirkning for deres tilfredshet med eget nettverk, da det kan tenkes at de har ulike muligheter til nettverksbygging? Som belyst i de bivariate analysene var det signifikante forskjeller mellom deltids- og heltidsbønders tilfredshet med eget nettverk: Deltidsbønder var i størst grad meget tilfredse med egne nettverk. Dette kan, som belyst mer utdypende nedenfor (se avsnitt 5.4.1), knyttes til at deltidsbønder ofte opptrer på flere arenaer; både på gårdsbruket og på det ordinære arbeidsmarkedet. Dette gir deltidsbonden muligheter til å danne nettverk på en annen måte enn det melkebonden fra Vik har mulighet til.

I den multivariate analysen, derimot, hadde tilfredshet med eget nettverk signifikant innvirkning, mens det ikke ble funnet signifikante forskjeller mellom deltids- og heltidsbønder. Samspillet forble også ikke – signifikant. Dette impliserer at til tross for at hel og deltidsbønder i ulik grad er tilfredse med egne nettverk, er ikke denne effekten ulik for de to gruppene når den ses i henhold til ensomhetsopplevelsen. Man kan med andre ord si at

gruppens ensomhetsopplevelse ikke er avhengig av deres grad av tilfredshet med eget nettverk.

Nettverket behøver ikke utelukkende å bestå av sterke nettverkskontakter. Svake nettverkbånd, som Granovetter (1982) taler varmt om, kan som nevnt, bestå av bondens landbruksfaglige kontakter. I teori og empiri – delen ble det påpekt positive aspekter knyttet til faglige nettverk, for eksempel påpekte Almås (1982) grannelag og brøytelags hensiktsmessige funksjoner med tanke på samhold og faglig utveksling, og Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) argumenterte for det landbruksfaglige miljøets betydning for bondens kollegiale støtte og rettledning. Våre data påviser at tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet der bonden bor har innvirkning for bondens opplevelse av ensomhet, da større misnøye med dette har sammenheng med høyere ensomhetsopplevelse. På denne måten ser man at det ikke bare er de primære nettverkskontaktene som er viktig for bondens ensomhetsopplevelse, også det landbruksfaglige miljøet er av betydning. Her kan man dra en parallell til strukturelle endringer som har ført til at det er blitt færre bønder i hvert bygdesamfunn, noe som igjen kan ha ført til dårlige forutsetninger for danning av gode næringsfellesskap bøndene i mellom. Færre bønder innebærer mindre kollegial støtte for bonden som blir igjen, noe som kan se ut til å ha innvirkning for den enkelte bondes ensomhetsopplevelse.

Primære og sekundære nettverk er altså sentrale for å kunne forklare norske bønders ensomhetsopplevelse. Men, for å kunne bedrive nettverksbygging, er det sentralt å kunne ha anledning til å slippe fra gårdsarbeidet fra tid til annen. Nært knyttet til dette er avløserordninga som gjør at man kan få tid/fritid. Som tidligere nevnt, ser det ikke ut som om norske bønder har tid eller fritid i særlig grad (Løwe 2004b) og denne framstillingas resultater viser at opplevelse av å ha vanskeligheter knyttet til det å få avløser, er en forklaring på bønders ensomhetsopplevelse. Det kan derfor settes spørsmålstegn ved den generelle velferdsøkningen blant landbruksbefolkningen: Har den bidratt til å gi norske bønder mulighet til avløsning slik de har behov for? Dette spørsmålet baner vei for en sammenheng som det videre kan være verdt å se nærmere på: Helse, nettverk og ensomhet.

Som tidligere nevnt, ser skader, arbeidsulykker og dødelighet ut til å ha vært mer utbredt blant landbruksbefolkningen enn i den øvrige befolkningen (Ødegård 1982). Almås (1985: 148) peker i samme retning for at skjelett- og muskelsykdommer, hjertesykdommer og skader har

vært mest dominerende blant landbruksbefolkningen. Til tross for at man kunne anta at teknologisering og mekanisering har bidratt til å gjøre arbeidet lettere, peker som nevnt Løwe (2004b) på at mer enn tre av fire gårdbrukere sier at de daglig arbeider i belastende stillinger.

Fjeldavli (1996) argumenterer for å ta i bruk et mer helhetlig helsebegrep, hvor ikke dette utelukkende innbefatter skader og sykdom. I stedet bør man ta sikte på mer helhetlige sammenhenger hvor bønder og arbeidsmiljøet interagerer. Med utgangspunkt i dette, kan man nå se nærmere på andre aspekter ved helsebegrepet.

Som Isene (1993) argumenterer for, er bønder i større grad enn andre yrkesgrupper, prisgitt konjunkturer og værgudene. Dette skaper bekymring hos bonden, noe som kan illustreres ved hjelp av et sitat:

”Det er tidlig på sommeren og godværet har vart i over tre uker. Bøndene går og håper på at det blir regn snart, uten at det kommer en skikkelig rotbløyte får ikke gresset den rette veksten. Det er det de snakker om de to karene som står i tunet til han Per, dette at det er jo gale å gå å ønske seg regn...men at det hadde vært fint ja” (Isene 1993: 39).

Dette psykiske aspektet, som kan henge sammen med det psykososiale arbeidsmiljøet, er også sentralt å ha med i et mer helhetlig helsebegrep. At bonden kan ha dårlig helse i den forstand at han/hun har plager fysisk og/eller psykisk, kan som tidligere nevnt, se ut til å ha betydning for hans/hennes sosiale deltakelse. I de bivariate analysene ble det påvist samvariasjon mellom helse- og nettverksvariablene. I tråd med dette kan man sette spørsmålsteget ved om bønder må ha en viss helsetilstand for å kunne delta i sosiale sammenhenger, noe som igjen kan ha innvirkning for ensomhetsopplevelsen? Som nevnt, kan man på bakgrunn av de analysene som har blitt foretatt i denne framstillinga, ikke svare på dette spørsmålet.

På bakgrunn av regresjonsanalysen som ble foretatt, kan man derimot påpeke at dårlig helse har innvirkninger på høy ensomhetsopplevelse. Ut i fra dette kunne man ha indikert at dårlig helse er et problem i det norske landbruket og at oppmerksomhet burde ha blitt rettet mot bønders mulighet for sosial deltakelse i form av økt fokus på bønders helse. Nå bør det imidlertid nevnes at dette har blitt forsøkt gjort: ”Landbrukshelsen”, en bedriftshelsetjeneste for bønder, ble startet som et pilotprosjekt fra 1988 – 1992 (Fjeldavli 1996) og eksisterer

fortsatt (som ”Landbrukets HMS-tjeneste”). Denne tjenesten, som i stor grad fokuserer på helse, miljø og sikkerhet, er i så måte et viktig tiltak.

På den andre siden kan den logistiske regresjonens resultater (hvor helsevariabelen forblir ikke-signifikant) indikere at det ikke nødvendigvis er slik at helse har sammenheng med ensomhetsopplevelsen. Ved å ta utgangspunkt i et helhetlig helsebegrep, kan man videre argumentere for at flere positive aspekter ved arbeidsmiljøet kunne vært inkludert i en slik diskusjon. Bondens endrede arbeidssituasjon kan også innbefatte økt sosialt samvær, nå som en del av bøndene for eksempel samarbeider i henhold til melkeproduksjon (samdrift) eller involverer seg i ”Grønn Omsorg” og ”Inn på tunet”. ”Inn på tunet”⁴⁰ er et fellesbegrep for tiltak som ser på gården som ressurs og hvor deltakelse i gårdsarbeidet er tenkt å gi positive helsevirkninger for individer med ulik bakgrunn. På denne måten kan man tenke seg til at det er flere konkurrerende diskurser knyttet til helse og landbruk: På den ene siden er landbruket preget av sykdommer og ulykker, mens det på den andre siden er preget av frisk luft, fysisk aktivitet og nærhet med naturen, aspekter som i dagens samfunn anses som positive og som dermed antas å komme bonden til gode helsemessig.

Fra resonnementer som i stor grad tar utgangspunkt i sosial – deltakelsesperspektivet, vil fokuset nå forflyttes over til det andre perspektivet, anerkjennelse. En tilsynelatende motstridende sammenheng som har utgangspunkt i dette perspektivet vil tas opp i følgende avsnitt.

5.3: Bønder er stolte av yrket sitt, samtidig som de opplever misnøye med inntekta fra gårdsdrifta

Mange av variablene som inngikk i regresjonsmodellen, handler om tilfredshet. En variabel som derfor skilte seg ut, var stolthet av å være bonde. Dette funnet gikk i retning av at dess mer stolt en er av å være bonde, dess mindre ensom er man. Det andre funnet innenfor dette perspektivet gikk i retning av at dess mer utilfreds man er med inntekten fra gården, dess mer ensom er bonden. Hvordan kan man så forklare disse tilsynelatende motstridende funnene, hvor bønder ser ut til å oppleve manglende økonomisk anerkjennelse samtidig som de er stolte av å være bønder?

⁴⁰ Se for eksempel www.innpaaturunet.no

Her kan man være fristet til å gi to hovedforklaringer: En på individnivå og en på kontekstuell nivå. I det følgende vil det settes fokus på den førstnevnte først; individuelle forklaringer.

I denne sammenhengen kan man dra en parallell til Ryes (2000) agrare paradoks hvor han henviser til bønders høye livskvalitet samtidig som de gir høylytt misnøye for blant annet manglende økonomisk anerkjennelse. Med utgangspunkt i Giddens (1991) og Beck (2001) som sier at identitetskonstruksjonen er mindre fastlagt og mindre preget av tradisjoner, kan man tenke seg til at bønders identiteter kan romme flere aspekter, deriblant manglende (økonomisk) anerkjennelse fra det øvrige samfunn, samt stolthet av å være bønder. Dersom man ser nærmere på relasjonen, er det kanskje ikke så rart at norske bønder har disse tilsynelatende motstridende opplevelsene. Først kan man se nærmere på bondestolthet.

Edelmann og Sæther (1994: 11) skriver i sin bok "Bondelandet" at det er typisk norsk å være bonde. Med det mener de at norsk historie er en historie om bønder og at det er bonden som har formet dette landet. I gården ligger dermed kilden til norsk bosetting, kultur, lovverk, økonomi, likhetstenkegang og selvfølelse. De presiserer videre at i middelalderen var "bonde" et hedersnavn for alle frie menn (ibid: 13). Det å være bonde var dermed forbundet med noe utelukkende positivt. Denne sterke kulturarven ser altså fortsatt ut til å ha betydning for dagens bønder, da flesteparten oppgir at de er stolte av å være bønder.⁴¹ Etter å ha kontrollert for andre variabler kan man også se at stolthetsfølelsen er med på å minke ensomhetsopplevelsen. Å forvalte sentrale deler av Norges kulturarv ser dermed ut til å innebære positive aspekter i form av at norske bønder er stolte av sin arbeidsinnsats.

Samtidig kan de ha en opplevelse av at det øvrige samfunnet ikke anerkjenner dem økonomisk. En tanke som kan være verdt å forfølge, er om denne opplevelsen kan bli forsterket i tida framover, nå som WTO - forhandlinger kan innebære at bøndene får mindre økonomisk støtte fra staten. Dette kan føre til problemer både på individ og samfunnsnivå (se avsnitt 1.1). På individnivå kan det føre til at den enkelte bonde kan føle seg marginalisert og dermed lite anerkjent. Dette kan videre føre til at den enkelte bonde føler seg overlatt til seg selv og dermed få en forsterket ensomhetsopplevelse. Manglende økonomisk anerkjennelse kan også føre til et problem på samfunnsnivå, da det kan innebære en risiko for framtidig rekruttering til landbruket. En tanke kan illustrere dette: En sønn som ser at sin far, bonden,

⁴¹ En rask sjekk ved hjelp av frekvensfordelinga av variabelen "Jeg er stolt av å være bonde" illustrerer at 47 % er helt enige og 26 % er delvis enige i utsagnet.

sliter økonomisk, kan tenke at landbruk ikke er noe å satse på; man kan da tjene ”raskere” penger på annet vis? Manglende økonomisk anerkjennelse kan, som nevnt, føre til liten rekruttering, som igjen tilsier at det kan bli færre bønder i hver bygd og dermed enda færre kolleger for den enkelte bonde.

Ut i fra ovennevnte resonnementer, er det kanskje ikke oppsiktsvekkende at norske bønder har opplevelser og følelser som kan være tilsynelatende motstridende. Men, er det er motstridende prosesser? Er ikke et kjennetegn ved dagens identitetskonstruksjon at man kan kombinere ulike komponenter? I så fall kan det være snakk om flere pågående prosesser som ikke nødvendigvis går i strid med hverandre. Ut i fra dette er det ikke nødvendigvis snakk om en ”motbevegelse” i det norske landbruket hvor bøndene som ”skjebnefellesskap” trer til kamp mot det øvrige samfunnet. Det kan derimot være naturlig at det moderne individ har til dels motstridende opplevelser som kan bli trigget i ulike kontekster. Dette kan illustreres ved hjelp av et eksempel: En bondes kamp mot myndighetene gir nå om dagen store avisoppslag (for eksempel VG 2005), da han sultestreiker i protest mot at de skal legge vei på tvers av gårdstunet hans. Dette er en kontekst hvor bondestoltheten ser ut til å vekkes til live i han. Samtidig viser dette eksemplet at bonden ser ut til å oppleve lite anerkjennelse fra det øvrige samfunnet, det vil i dette tilfellet tilså kommunen. Ut i fra dette eksemplet kan man se at disse tilsynelatende motstridende kan bli aktivert på samme tid.

Ved å bevege seg over til den kontekstuelle forklaringa, kan man kan sette spørsmålsteget ved lokalsamfunnets rolle i henhold til bønders opplevelse av yrkesstolthet og inntektstilfredshet. To eksempler kan illustrere dette: a) En bygd er preget av fraflytting og har et uttynnet landbruksmiljø da det er få som driver i næringen. Brukene er små og økonomien er dårlig. En bonde som bor i denne bygda opplever misnøye med inntekta fra gårdsdrifta og er ensom hovedsakelig på bakgrunn av mangel på næringsfellesskap. b) En bygd er preget av et godt landbruksmiljø og har et godt næringsfellesskap. En bonde som bor i denne bygda føler seg stolt av yrket sitt og har lav ensomhetsopplevelse. Ut i fra disse eksemplene kan lokalsamfunnet skape ulike forutsetninger for bønders næringsfellesskap og samhold, noe som ser ut til å være et sentral aspekt i forklaringa av bondestolthet, inntektstilfredshet, men også i henhold til bondens opplevelse av ensomhet. I denne sammenhengen er det nærliggende å etterlyse en kontekstuell tilnærming i henhold til ensomhetsfenomenet.

Etter å ha sett nærmere på aspekter som bidrar til å forklare ensomhetsopplevelsen, vil fokuset nå forflyttes til enkelte variablers manglende effekter; produksjonstype og sivilstand.

5.4: Produksjonstype og sivilstand bidrar ikke til å forklare ensomhetsfenomenet

5.4.1: Hvorfor har ikke melkeproduksjon noen betydning for ensomhet?

Som tidligere nevnt, viste de bivariate analysene at heltidsbønder er mer ensomme enn deltidsbønder, mens den multivariate analysen viste at både heltids- og deltidsbønder er mer ensomme enn bønder som arbeider mindre enn 850 timer. Det ser med andre ord ut til å være en sammenheng mellom det å nedlegge mange timer i gårdsarbeid og det å være ensom som bonde. Årsaken til det kan, som også tidligere nevnt, knyttes til deltidsbøndenes og andre bønders⁴² deltakelse på det ordinære arbeidsmarkedet. I motsetning til heltidsbøndene, som i større grad er prisgitt den sosiale deltakelsen som finner sted innenfor gårdbrukets rammer på grunn av at de i større grad er bundet til gården, kan deltidsbøndene og de andre bøndene spille på flere strenger sosialt sett. I tillegg til at de også deltar sosialt innenfor gårdens rammer, har de også mulighet til å delta sosialt på det ordinære arbeidsmarkedet, hvor de får møtt andre individer, noe som også innebærer at de får større anledning til å danne nye nettverk. Dette funnet støttes opp av tidligere empiri, for eksempel fant også Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) lignende funn. En parallell kan i denne sammenhengen også trekkes til Ryes (2001) diskusjon av ”Why are part-time farmers so happy?”. Han finner at deltidsbønder er mer tilfredse og har høyere livskvalitet enn heltidsbønder, til tross for at det tradisjonelt har vært en forståelse av at deltidsarbeidende bønder var negativt, både for bonden selv og for landbruket som helhet. Årsaken til at de er tilfredse er som nevnt at disse bøndene drar med seg fordeler av både jordbruk og annet inntektsgivende arbeid (ibid.).

Men, som tidligere nevnt, uteble tilsvarende effekter for produksjonstypedummyene i regresjonsanalysen, til tross for at det ble funnet signifikante forskjeller mellom gruppene i de bivariate analysene. Hvordan kan man forklare dette? Den mest nærliggende forklaringa er at produksjonstypenes effekter er blitt ”spist opp” av andre variablers effekter når de inkluderes i den multiple regresjonsmodellen. Som nevnt, er det en nær sammenheng mellom heltid/deltid og produksjonstype. At produksjonstype dermed ser ut til å miste sin effekt etter kontroll for heltid og deltidsarbeid, indikerer at det ikke er produksjonstypen i seg selv som er

⁴² Det vil her si de som arbeider mindre enn 850 timer på gården.

forklaringen på ensomhetsopplevelsen, men arbeidsmengden og tidsbruken som er tilknyttet produksjonstypene. På denne måten kan man tenke seg at det er antall timer som nedlegges i gårdsarbeidet som er avgjørende for ensomhetsopplevelsen. Dette innebærer at en kornbonde eller en annen husdyrprodusent kan ha tilsvarende ensomhetsopplevelse som en melkeprodusent, dersom han/hun nedlegger like mange timer i gårdsarbeidet. Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) kom til en lignende konklusjon da de foretok en regresjonsanalyse, hvor blant annet arbeidstid og produksjonstype var inkludert.

En bemerkning som kan være verdt å ta med seg i denne sammenhengen henger sammen med 90-tallets frustrasjoner knyttet til nedlegging av bruk og krav til effektivisering og strukturrasjonalisering (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002). Dette føltes nok som en trussel mot småskalajordbruket, noe som blant annet førte til at mange solgte melkekvotene sine. Kan færre melkebønder, samt strengere krav om økt rasjonalisering og effektivisering, innebære økt arbeidsmengde for bønder flest? I så tilfelle kan det være en forklaring på at ensomhetsopplevelsen blant bondebefolkningen som helhet ser ut til å ha økt kraftig de senere årene, i alle fall fram til 2002 (se avsnitt 4.1). Ut i fra disse resonnementene kan det se ut til at arbeidstid og dermed arbeidsmengde ser ut til å være avgjørende faktorer for om en bonde føler seg ensom som gårdbruker eller ikke. For å forklare ensomhet er det dermed sentralt *hvor mye* en jobber som gårdbruker og ikke nødvendigvis *hva* en driver med i form av produksjonstype.

5.4.2: Hvorfor er ikke samboende eller gifte bønder mindre ensomme enn andre bønder?

I analysen ble det klart at gifte og samboende bønder ikke var mindre ensomme enn andre bønder. Ut i fra tidligere empiri (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002) skulle man anta at det motsatte var tilfelle. Hva kan være forklaringen på at denne effekten uteble?

Som tidligere nevnt, har blant andre Andersen (2001) argumentert for at bønder i stor grad arbeider alene og at det kan være en viktig årsak til at de føler seg ensomme som gårdbrukere. Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) fant at bonden arbeidet alene var hovedårsak til rapportert ensomhetsopplevelse blant de som oppga at de var ensomme. Dette kan bidra til å forklare funnet: til tross for at store deler av bøndene har ektefelle/partner, er det ikke nødvendigvis tilfelle at han/hun deltar i gårdsarbeidet. Dette innebærer i så tilfelle at bonden må arbeide alene store deler av dagen. Men, i tilfeller hvor partneren deltar, er det andre forklaringer som

Den norske bonden – ensom og forlatt eller faglig og sosial?

står bak. Man kan dermed antyde betydningen av sekundære nettverkskontakter, hvor det at bøndene føler seg ensomme *som bønder* kan tyde på mangel av kolleger og arbeidsfellesskap. Det kollegiale fellesskapet som ofte oppstår på en arbeidsplass kan vanskelig erstattes av en partner eller en far som deltar i gårdsarbeidet. På denne måten kan man anta at det er mangel på kollegial støtte, korrigering og erfaring som kan bidra til å forklare den enkelte bondes ensomhet.

Disse bemerkningene baner vei for framstillingas siste del; oppsummering og konklusjon.

6: OPPSUMMERING OG KONKLUSJON

Denne framstillingen har satt fokus på ensomhet som sosiologisk fenomen, noe som her har innebåret hvordan strukturelle endringer står i vekselvirkning med bondens opplevelser og følelser. Som belyst i analysedelen, ser ensomhetsopplevelsen blant bønder ut til å ha økt kraftig, for så å ha stagnert. Verdt å spørre seg i denne sammenhengen, er om temaet har blitt mindre tabubelagt etter at det ble framsatt på agendaen, noe som i første omgang kan ha ført til mer åpenhet i form av økt rapportering av fenomenet. I de senere år har økningen stagnert, noe som kan skyldes at temaet er blitt satt mer i skyggen i forhold til det som var tilfelle på 90-tallet.

Dette er et aspekt som kan bidra til å forklare ensomhetsfenomenet. Andre aspekter ble satt fram i analyse og diskusjonsdelen. Som en oppsummering kan man i forlengelse av dette rette fokuset mot endringer i årsaksforklaringene: Har aspektene som bidrar til å forklare ensomhetsopplevelsen endret seg de ti siste årene?

6.1: Har årsakene til ensomheten endret seg de ti siste årene?

Fjeldavli (2000) begrunnet, som tidligere nevnt, økningen fra 1995 til 1999 med at tilfredsheten med faglige og sosiale kontakter var blitt svekket i løpet av 90-tallet og at årsaken til ensomheten trolig var generell misnøye. Kan man se likhetstrekk mellom årsaksforklaringene som ble gitt på dette tidspunktet og undertegnedes påviste årsaker som ble funnet i Trendmaterialet fra 2004?

For å ta det førstnevnte først: tilfredsheten med faglige og sosiale kontakter ble svekket på 90-tallet. Ut i fra analysene som ble foretatt i denne framstillinga, kan man se klare likhetstrekk: sosiale nettverk er svært sentrale i forklaringa av bønders opplevelse av ensomhet. Dette gjelder både primære nettverk som familie og venner, samt faglige, sekundære nettverk som for eksempel det landbruksfaglige miljøet der en bor. Som nevnt allerede i innledningen, er et av denne framstillingas hovedfunn at bondens opplevelse av personlige og faglige nettverk er sentrale i forklaringa av bondens opplevelse av ensomhet. Sosiale nettverk kan dermed sies å ha vært og fortsatt er, sentral i forklaringa av bønders opplevelse av ensomhet.

Fjeldavli (2000) peker videre på at generell misnøye er sentral i forklaringa av ensomheten på 90-tallet. Enkelte aspekter som er blitt påvist i denne framstillinga, er blant annet at hver

sjuende gårdbruker oppgir at han/hun er svært ensom som gårdbruker og at de aller fleste bønder opplever økonomisk forskjellsbehandling sammenlignet med andre yrkesgrupper (se avsnitt 4.3.1). Om disse mer spesifikke uttrykkene for ”misnøye” indikerer en mer helhetlig misnøye blant bønder, er vanskelig å si. Det var heller ikke framstillingas mål å kunne svare på denne problematikken. Knytter man misnøye opp mot manglende anerkjennelse, derimot, kan man se at det, til tross for sterk opplevelse av økonomisk forskjellsbehandling, er lite som tyder på at dette perspektivet bidrar til å forklare ensomhetsopplevelsen i utstrakt grad. Dette er, som nevnt i innledningen, framstillingas andre hovedfunn: (mangel på) anerkjennelse har liten forklaringskraft i henhold til ensomhetsfenomenet.

Hva er så nytt i henhold til å kunne forklare bønders opplevelse av ensomhet? De to perspektivene som har blitt satt fram i denne framstillinga gir to delvis nye innfallsvinkler i henhold til fenomenet: En *symbolsk* i form av anerkjennelse av bøndene som gruppe. Denne innfallsvinkelen kan sies å befinne seg på et bevissthetsplan, hvor bøndene i større eller mindre grad opplever at de selv og andre bønder får (manglende) anerkjennelse fra det øvrige samfunnet. Den andre innfallsvinkelen har satt *samhandling* i fokus, hvor den enkelte bondes opplevelse av hans/hennes primære og sekundære nettverk har stått sentralt. Ut i fra disse innfallsvinklene kan man, som nevnt, si at den sistnevnte har vist seg å være mest sentral i forklaringa av bønders opplevelse av ensomhet.

Videre har det blitt benyttet en multivariat analyseteknikk, en teknikk som i svært liten grad har blitt benyttet tidligere i forbindelse med ensomhetsfenomenet. Ut i fra perspektivene og analyseteknikkene, har denne framstillinga dermed bidratt til ensomhetsforskningen ved å benytte en mer helhetlig tilnærming enn hva som har vært tilfelle tidligere. Dette innebærer blant annet at flere aspekter har blitt belyst i henhold til fenomenet: For eksempel har man, ved å kontrollere for ulike forhold, kunnet avdekke kausale relasjoner mellom samdrift, opplevelse av økonomisk anerkjennelse og helsetilfredshet i henhold til norske bønders ensomhetsopplevelse.

Ut i fra denne korte oppsummeringa, ser man at det er visse likhetstrekk med Fjeldavlis (2000) forklaringer. Det som imidlertid kan være verdt å bemerke, er at det, til tross for et relativt kort tidsspenn, kan være andre strukturelle endringer som påvirker bøndenes ensomhetsopplevelse i dag enn det som var tilfelle i 2000. Det mest nærliggende er som nevnt, pågående WTO-forhandlinger som kan føre til store endringer i det norske landbruket.

Et annet forhold, som ikke kan ses i Trendmaterialet fra 2004, men som kanskje blir mer framtreddende i tida framover, er det politiske maktskiftet i Norge. Det kan tenkes at norske bønder opplever og/eller kommer til å oppleve endringer, som følge av at det nå er de ”Rød-grønne” partiene som regjerer. Hva eventuelle endringer kommer til å bestå i og om disse kommer til å ha betydning for bønders opplevelse av ensomhet, gjenstår å se.

Framstillinga avsluttes med noen refleksjoner rundt eventuelle tiltak og forslag i henhold til videre forskning.

6.2: Hvilke tiltak kan man sette i verk for å få bukt med ensomhetsfenomenet?

Som nevnt, er det sosial deltakelse som i størst grad bidrar til å forklare ensomhetsopplevelsen blant norske bønder, noe som kan indikere at det her eventuelle tiltak må settes inn for å få bukt med dette problemet. Som nevnt i innledningen, kan ensomhetsopplevelsen være et problem både på individ- og samfunnsnivå, både for bonden selv og for framtidig rekruttering til bondeyrket. Det kan derfor være hensiktsmessig for bonden selv, samt den helhetlige landbruksnæringa, at tiltak knyttet til sosial deltakelse settes i verk. Hva kan i så fall bidra til å minke ensomhetsopplevelsen blant norske bønder? Det er mange tiltak som kunne vært nevnt i denne sammenhengen, men jeg vil i hovedsak rette fokuset mot tre.

For å kunne sette fram eventuelle tiltak, kan det først være hensiktsmessig å nevne noen aspekter ved den sosiale deltakelsen slik den er i dag. Norske bønder er i aller høyeste grad deltakende i form av medlemskap i landbruksfaglige organisasjoner (ni av ti er medlemmer i følge våre data) og de deltar på møter i regi av produsentlag, faglag og Landbrukets HMS-tjeneste, hvor det i større grad enn tidligere blir tatt opp kinkige problemstillinger som ensomhet. Hva er det da ved den sosiale deltakelsen som oppleves som mangelfull og som kan bidra til å forklare ensomhetsopplevelsen? Som tidligere nevnt, kan sivilstands manglende forklaringskraft tyde på et mangelfullt kollegialt fellesskap bøndene i mellom. Det kan med andre ord se ut til at det eksisterer sosiale (og faglige) behov som ikke blir tilfredsstilt. Et tiltak kan dermed være å forsøke å danne nye møteplasser, hvor bøndene kan få utvekslet kunnskap, støtte og erfaringer. For eksempel kunne man ha videreført et tiltak som Landbrukets HMS-tjeneste har satt fram: å øke det sosiale samværet bøndene i mellom ved å besøke hverandres gårder, hvor man blant annet kan få utvekslet erfaringer. I denne sammenhengen er det også nærliggende å foreslå økt nabosamarbeid i form av samdrift, hvor bøndene kan dra nytte av samarbeidet kunnskapsmessig, økonomisk og sosialt sett, bare for å

nevne noen aspekter. Utfordringen, som så mange i dagens samfunn står ovenfor, er om man har tid og overskudd til å rekke over det man ønsker. Dette gjelder i sær småbarnsforeldre som, i likhet med andre i samme situasjon i det øvrige samfunnet, ofte befinner seg i en ”tidsklemme”.

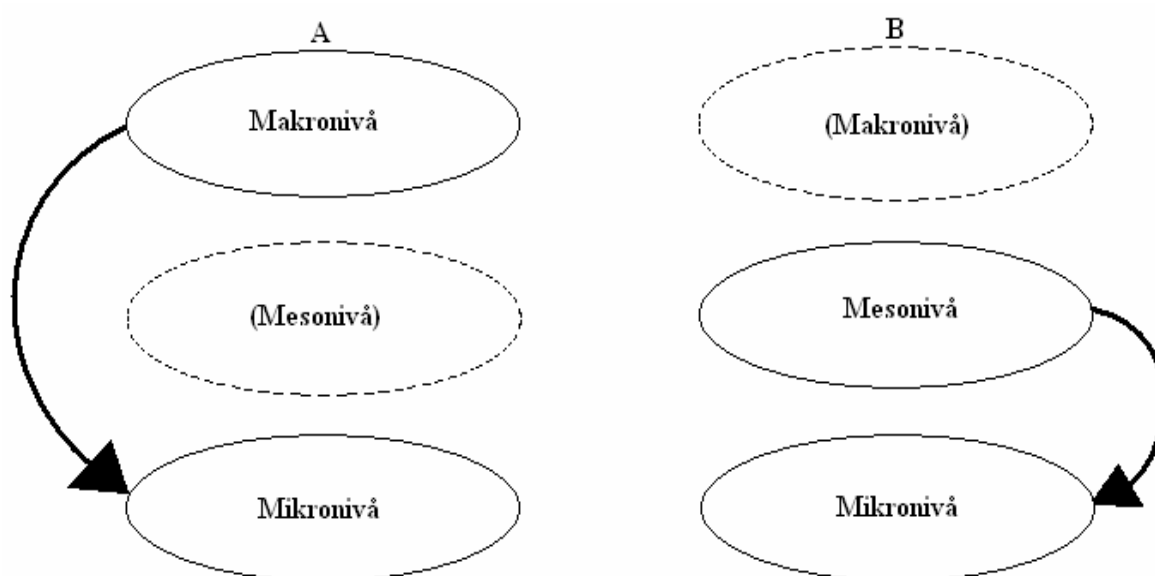
Sosial kontakt med andre sekundære nettverkskontakter kan videre tenkes å gi hensiktsmessige effekter. Flere bønder ser nå fordelene av å satse på andre områder enn landbruksproduksjon, noe som åpner muligheten for å se på gården som pedagogisk ramme. ”Grønn Omsorg” og ”Inn på tunet” er i så måte gode alternativer, hvor bøndene selger tjenester til skole, helse og sosialetaten. På denne måten kan individer fra skoleetaten, aldersomsorgen og kriminalomsorgen, for å nevne noen, nyte godt av ”det gode livet på landet”. Det blir med andre ord mer liv på tunet, noe som kan gi positive ringvirkninger for bonden og hans/hennes opplevelse av ensomhet. Videre kan ”Inn på tunet” bidra til at diskursen om ”det gode livet på landet” blir mer framtrædende. Positive assosiasjoner i henhold til gårdsdrift og landbruk kan videre komme (den ensomme) bonden til fordel: Bondens salg av tjenester kan føre til at bonden selv oppnår økt anerkjennelse fra det øvrige samfunnet. På denne måten kan (omsorgs-) bonden kombinere det å være gårdbruker og det å være ”lærer” i form av å rettlede individer som har behov for en utstrakt hånd. Sekundære nettverkskontakter kan dermed skape trivsel i form av sosialt samvær i hverdagen. I denne sammenhengen kan det også være verdt å tenke på ensomme nabobønder, som med sin kunnskap og erfaringer kunne ha gitt sitt bidrag, samtidig som han/hun får deltatt sosialt. Igjen kan man argumentere for at man har dårlig tid til sådan nettverksbygging, men en lunch i ny og ne har man tid til.

En mer gjennomgripende samfunnsendring ville vært å øke rekrutteringen til bondeyrket substansielt. Flere bønder kan tilsi flere kolleger noe som igjen er sentralt for den enkelte bondes kollegiale nettverksbygging. Men, det er ikke enkelt å snu pågående urbanisering, hvor mange unge velger byen og (annen) utdanning/yrke foran bygda og gårdsdrift, samtidig som flere gårdsbruk legges ned. Et alternativ er å rette fokus mot positive aspekter ved livet på landet. På denne måten kan temaer som kulturlandskap, matvarebevissthet, øko- og gårdsturisme og reiseliv i undervisning og media skape blast omkring et multifunksjonelt landbruk (Rønningen, Flø og Fjeldavli 2005). Økt bevissthet omkring dette kan bidra til å skape større legitimitet til landbruket, noe som igjen kan bidra til å øke rekrutteringa.

6.3: Hva bør forskes på videre i henhold til ensomhetsfenomenet?

I denne framstillinga har man, som nevnt, sett på hvordan strukturelle endringer har innvirkninger for norske bønders ensomhetsopplevelse. På denne måten har makronivået i henhold til mikronivået blitt belyst. Det som derimot kan være sentralt å se på i framtidige studier, er mesonivåets betydning for bønders ensomhetsopplevelse. Som illustrert ved hjelp av enkelte eksempel i denne framstillinga, kan lokalsamfunnet være av stor betydning, noe som indikerer et behov for en kontekstuell tilnærming.

Figur 8: Ensomhetsforskning slik den i stor grad har vært (A) og ensomhetsforskning slik den, i større grad, bør være i framtida (B).

Ut i fra disse figurene kan det tenkes at den framtidige ensomhetsforskningen, ved å ta mesonivåets betydning nærmere i øyesyn, kan bli i stand til å gi en mer helhetlig forståelse av fenomenet.

En annen tilnærming som også kan være verdt å forfølge, er å ta mikronivået nøyere i øyesyn ved hjelp av kvalitative metoder. På denne måten kan bønders egne vurderinger av psykososiale forhold i det norske landbruket bli belyst i større grad enn det som har vært tilfelle til nå.

Uansett tilnærming, har denne framstillinga illustrert at ensomhet blant norske bønder er et viktig tema som fortjener forskeres oppmerksomhet i tida framover.

LITTERATURLISTE

Aasbrenn, K. (1989): Uttynningssamfunnet. Det demografisk uttynnede – men ikke avfolkede – utkantsamfunn, *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, Vol. 30, s 509-519

Almås, R. (1977): *Norsk jordbruk – det nye hamskiftet*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

Almås, R. (1982): 14 teser om landbruksarbeid, *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, Vol. 23, s 581-626

Almås, R. (1983): *Maskulint og feminint på bygda i dag*, Notat nr. 3/83, Universitetet i Trondheim: Senter for samfunnsforskning

Almås, R. (1985): *Bygdesosiologi*, Oslo: Det Norske Samlaget

Almås, R. (2002): Norske landbruksbygder i eit hundreårs perspektiv, i R. Almås, M. S. Haugen og J. P. Johnsen (red.), *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir akademisk Forlag

Almås, R., Haugen, M. S. og Johnsen, J. P. (2002): Bygder og forskning i 20 år, i R. Almås, M. S. Haugen og J. P. Johnsen (red.), *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir akademisk Forlag

Andersen, F. T. (2001): *Arbeid og det gode liv – en kausalanalyse av arbeidsmiljø og livskvalitet hos norske bønder*, Rapport nr. 3/01, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Beck, U. (1992): *Risk society. Towards a New Modernity*, London/Newbury Park/New Delhi: Sage

Beck, U. og Beck-Gernsheim, E. (2001): *Individualization*, London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage

Blekesaune, A. og Almås, R. (2002): Fra reguleringsiver til markedslogikk – bondehusholdets ulike strategier for å overleve, i R. Almås, M.S. Haugen og J. P. Johnsen (red.), *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir akademisk Forlag

Bø, I. (1990): *Nettverksprosesser og sosialisering. Forsøk på en sammenfattende taksonomi for sosiale relasjoner*, Arbeidspapirer nr. 117/90, Stavanger: Høgskolesenteret i Rogaland

Bø, I. (1993): *Folks sosiale landskaper. En innføring i sosiale nettverk*, Oslo: TANO

Cahoone, L. (1998): Being Alone in the modern Civitas, i L. S. Rouner (red.) *Loneliness*, Notre Dame: Indiana University of Notre Dame Press

Cloninger, S. (1996): *Personality Description, Dynamics and Development*, New York: W. H. Freeman and Company

Cohen, Y. A. (1980): “You’re O.K., How am I?” Loneliness and Its Institutional Frames, i J. Hartog, J. R. Audy og Y. A. Cohen (red.) *The Anatomy of Loneliness*, New York: International University Press

Cooley, C. (1990): Den enkelte og samfunnet, i D. Østerberg (red.) *Handling og samfunn. Sosiologisk teori i utvalg*, Oslo: Pax Forlag

Dalgard, O. S. (1992): Sosialt nettverk, sosial integrasjon og psykisk helse, i L. Fyrand (red.) *Perspektiver på sosialt nettverk*, Oslo: Universitetsforlaget

Djurfeldt, G. (1990): Flere enmangsgårder och deltidsbruk? Produktionsformer i svenskt lantbruk, *Sociologisk Forskning*, Vol. 2, s 70-89

Durkheim, E. (1968): *Självmodet*, Uppsala: Wretmans

Escola ordbok (1997): *Bokmål*, Oslo: Escola Forlag

Edelmann, A. og Sæter, S. (1994): *Bondelandet*, Gjøvik: Det norske Samlaget

Fjeldavli, E. (1996): *Landbrukshelsen – bøndene tar helsa tilbake?*, Rapport nr. 8/96, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Fjeldavli, E. (2000): *Ensomhet blant norske bønder på 90-tallet*, Rapport nr. 14/00, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Fjeldavli, E. og Bjørkhaug, H. (2002): Ensomme bønder – i klemme mellom arbeid og fritid, i R. Almås, M. S. Haugen og J. P. Johnsen (red.), *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir akademisk Forlag

Fraser, N. (1995): From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a post-socialist age, *New Left Review*, Vol. 212, s 68-93

Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*, Stanford: Polity Press

Giddens, A. (1991): *Modernitet og selvidentitet*, København: Hans Reitzels Forlag

Granovetter, M. (1982): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited, i P. V. Marsden og N. Lin (red.) *Social structure and network analysis*, Beverly Hills/London/New Delhi: Sage

Hamilton, L. C. (1992): *Regression with Graphics. A Second Course in Applied Statistics*, Belmont: Duxbury Press

Haugen, M. S. (1998): *Women farmers in Norway*, Dr. polit. avhandling, Trondheim: Norges Teknisk - Naturvitenskapelige Universitet

Haugen, M. S. og Villa, M. (2002): *Naboskap i bygda*, Rapporter 9/02, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Hellevik, O. (1977): *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, Oslo/Bergen/Stavanger/Tromsø: Universitetsforlaget

Hernes, T. (1988): Sosialt nettverk, sosial støtte og psykisk helse, i O. S. Dalgard og T. Sørensen (red.) *Sosialt nettverk og psykisk helse*, Oslo: TANO

Holme, I. M. og Solvang, B. K. (1996): *Metodevalg og metodebruk*, Oslo: TANO

Hompland, A. (1984): *Rurbaniseringsprosessen: Bygdebyen og det nye Norges ansikt*, AN 9/84, Oslo: Institutt for Samfunnsforskning

Hompland, A. (1991): Det store kappeskiftet, i (NLVF-publikasjon 3/91) *Åtte perspektiver på bygdeutvikling*, Oslo: Norges Landbruksvitenskapelige Forskningsråd

House, J. S., Umberson, D. og Landis, K. R. (1988): Structures and processes of social support, i *Annual Review of Sociology*, Vol. 14, s 293-318

Isene, D. (1993): *Et bilde fra en norsk bondehverdag, Endringsprosesser og bondeidentitet*, Hovedfagsoppgave ved Sosialantropologisk Institutt: Universitetet i Bergen

Jacobsen, S. I. (1999): Kan vi stole på data fra spørreskjemaundersøkelser?, i *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift*, Vol.15, s 361-389

Johannesen, A. og Tufte, P. A. (2002): *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode*, Oslo: Abstrakt Forlag

Lønning, D. J. (2000): *Gøy på landet? Landbruk i ei postmoderne tid*, Oslo: Det Norske Samlaget

Løwe, T. (1998a): *Levekår i landbruket. En studie av landbruksbefolkningens levekår*, Rapport nr. 25/98, Oslo: Statistisk sentralbyrå

Mastekaasa, A., Moum, T., Næss, S. og Sørensen, T. (1988): *Livskvalitetsforskning*, Rapport nr. 6/88, Oslo: Institutt for samfunnsforskning

Noack, T. (1996): Familieutvikling i et demografisk perspektiv, I B. Brandt og K. Moxnes (red.): *Familie for tiden. Stabilitet og forandring*, Aurskog: Tano Aschehoug

Pancoast, D. L. (1992): Den psykologiske betydningen av sosial støtte, i L. Fyrand (red.) *Perspektiver på sosialt nettverk*, Oslo: Universitetsforlaget

Perlman, D. (1989): Further Reflections on the Present State of Loneliness Research, i M. Hojat og R. Crandall (red.) *Loneliness. Theory, Research and Applications*, Newsbury Park/London/New Delhi: Sage

Ringdal, K. (1987): *Kausalanalyse i samfunnsvitenskap*, Oslo/Bergen/Stavanger/Tromsø: Universitetsforlaget

Ringdal, K. (2001): *Enhet og mangfold*, Bergen: Fagbokforlaget

Rye, J. F. (1999): *Økonomi og livskvalitet blant landbruksbefolkningen. En kausalanalyse*, Rapport nr. 2/99, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Rye, J. F. (2000): *Hvorfor bråker bøndene når de har det så bra? – en studie av sammenhengene mellom levekår og livskvalitet i landbruket*, Rapport nr. 3/00, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Rye, J. F. (2001): *Why are part-time farmers so happy?* Paper nr. 2/01, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Rye, J. F. (2002): Hvorfor bråker bøndene når de har det så bra?, i R. Almås, M. S. Haugen og J. P. Johnsen (red.), *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir akademisk Forlag

Rye, J. F. (2004): *"Trender i norsk landbruk 2004". Dokumentasjonsnotat – spørsmål, metode og kodebok*, Notat nr. 2/04, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning

Rønningen, K., Fjeldavli, E. og Flø, B. E. (2005): *Multifunksjonelt landbruk – hva slags legitimitet har fellesgodeproduksjon innad i landbrukssektoren?*, Rapport nr. 8/05, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning

Schiefloe, P. M. (1982): *Nettverk og naboskap, betydningen av "weak ties"*, Arbeidsnotat nr. 17, Universitetet i Trondheim: Senter for samfunnsforskning

Schiefloe, P. M. (1992): Sosiale nettverk, i L. Fyrand (red.) *Perspektiver på sosialt nettverk*, Oslo: Universitetsforlaget

Skog, O.-J. (2004): *Å forklare sosiale fenomener. En regresjonsbasert tilnærming*, Oslo: Gyldendal Akademisk

Storstad, O., Rye, J. F. og Almås, R. (2004): *Trønderbonden*, Rapport nr. 03/04, Trondheim: Senter for Bygdeforskning

Thorsen, K. (1990): *Kontakt, ensomhet og helse*, Artikkel nr. 9/90, Oslo: Norsk gerontologisk institutt

Tönnies, F. (1990a): Vesenvilje og Kårvilje, i D. Østerberg (red.) *Handling og samfunn. Sosiologisk teori i utvalg*, Oslo: Pax Forlag

Tönnies, F. (1990b): Gemeinschaft og Gesellschaft, i D. Østerberg (red.) *Handling og samfunn. Sosiologisk teori i utvalg*, Oslo: Pax Forlag

Utsyn over norsk landbruk (2002): *Tilstand og utviklingstrekk 2002*, Oslo: Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning

Vartdal, B. (2002): Den moderniserte bygdefamilien, i R. Almås, M. S. Haugen og J. P. Johnsen (red.), *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir akademisk Forlag

Villa, M. (1996): *Livsform og sosiale nettverk: tilnærmingar for å forstå husholdstilpassing i bygdene*, Rapport nr. 13/96, Trondheim: Senter for Bygdeforskning

Villa, M. (1999): *Sosiale nettverk i bygdene: gjennomgang av teori og problemstillinger*, Rapport nr. 1/99, Trondheim: Senter for Bygdeforskning

Villa, M. (2005a): *Bygda som bustad*, Rapport nr. 1/05, Trondheim: Senter for Bygdeforskning

Villa, M. (2005b): Sosial kontakt i bygdene, i M. Villa (red.) *Bygda som bustad*, Rapport nr. 1/05, Trondheim: Senter for Bygdeforskning

Weiss, R. S. (1989): Reflections on the Present State of Loneliness Research, i M. Hojat og R. Crandall (red.) *Loneliness. Theory, Research and Applications*, Newsbury Park/London/New Delhi: Sage

Wiborg, A. (1996): Naboskap uten fellesskap?, i K. Aasbrenn (red.) *Opp og stå, gamle Norge*, Oslo: Landbruksforlaget

Ødegård, J. (1982): *Sykdom, skader og dødelighet i landbruket*, Notat nr 1/82, Universitetet i Trondheim: Senter for samfunnsforskning,

Østerberg, D. (1990): Innledning, i D. Østerberg (red.) *Handling og samfunn. Sosiologisk teori i utvalg*, Oslo: Pax Forlag

Internettkilder

Barstad, A. (2004): "Få isolerte, men mange er plaget med ensomhet", SSB: Samfunnsspeilet nr. 5, 07.10.05 (<http://www.ssb.no/vis/samfunnsspeilet/utg/200405/04/art-2004-11-03-01.html>)

Kjekstad, E. (2004): "En mann, en katt og en mikrobølgeovn", Nationen 28.05.2004, 06.11.05 (<http://www.nationen.no/meninger/kommentar/article1131919.ece>)

Løwe, T. (1998b): "Ikke bare gøy på landet", SSB: Samfunnsspeilet nr. 2, 12.10.05 (<http://www.ssb.no/samfunnsspeilet/utg/9802/1.html>)

Løwe, T. (2004a): "Gårdbrukere flest fornøyd med livet", SSB: Samfunnsspeilet nr. 5, 07.10.05 (<http://www.ssb.no/samfunnsspeilet/utg/200405/03/art-2004-11-03-01.html>)

Den norske bonden – ensom og forlatt eller faglig og sosial?

Løwe, T. (2004b): "Bonden arbeider hardt for føden", SSB: Samfunnsspeilet nr. 5, 07.10.05
(<http://www.ssb.no/samfunnsspeilet/utg/200405/02/art-2004-11-03-01.html>)

Statistisk sentralbyrå (2005): "Jordbruk – utviklinga i jordbruket", Temaside – jordbruk,
07.10.05 (<http://www.ssb.no/emner/10/04/10/jordbruk/main.shtml>)

Verdens gang (2005): "Ørsta-bonde har sultestreiket i 37 døgn", 01.12.05
(<http://www.vg.no/pub/vgart.hbs?artid=110196>)

APPENDIKS

A.1: Logistisk regresjonsmodell, hvor en variabel, tilfredshet med helse, ikke har signifikant innvirkning. N = 1393.

Logistisk regresjonsmodell	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta	0,125	0,033	14,191	1	0,000	1,133
Stolthet av å være bonde	-0,125	0,063	3,923	1	0,048	0,883
Tilfredshet med eget sosialt nettverk	0,176	0,033	28,885	1	0,000	1,193
Ønske om bedre kontakt med fam. og venner	0,299	0,052	32,673	1	0,000	1,349
Vanskelighet med å skaffe avløser	0,175	0,047	13,67	1	0,000	1,191
Tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet	0,088	0,031	7,936	1	0,005	1,092
Tilfredshet med egen helse	0,027	0,028	0,977	1	0,323	1,028
Deltid	0,553	0,183	9,124	1	0,003	1,739
Heltid	0,886	0,151	34,533	1	0,000	2,424
Konstant	-4,444	0,472	88,687	1	0,000	0,012

Kji-kvadrat: 274, 746

A.2: Del- og heltidsbønders grad av ensomhetsopplevelse. Andeler. N = 927.

Grad av ensomhetsopplevelse	Deltid	Heltid	Total
Lite	114	250	364
Middels	62	119	181
Høy	96	286	382
Total	272	655	927

Pearson chi-square: 6,060 (p-verdi < 0,05)

A.3: Ensomhetsopplevelse fordelt etter produksjonstype. Andeler. N = 1553.

Grad av ensomhetsopplevelse	Melkeproduksjon	Annet husdyrhold	Annen produksjon	Total
Lite	189	245	244	678
Middels	109	121	104	334
Høy	220	174	147	541
Total	518	540	495	1553

Pearson chi-square: 23,857 (p-verdi < 0,01)

A.4: Deltids- og heltidsbønders opplevelse av forskjellsbehandling. Andeler. N = 935.

Opplevelse av forskjellsbehandling	Deltid	Heltid	Total
Lite	6	14	20
Middels	19	25	44
Sterk	249	622	871
Total	274	661	935

Pearson chi-square: 4,311 (p-verdi > 0,05)

A.5: Heltids- og deltidsbønders tilfredshet med eget nettverk. Andeler. N = 931.

Tilfredshet med eget nettverk	Deltid	Heltid	Total
Lav	13	56	69
Middels	75	212	287
Høy	183	392	575
Total	271	660	931

Pearson chi-square: 6,815 (p-verdi < 0,05)

A.6: Tilfredshet med eget nettverk fordelt etter de som er lite tilfreds med helsa og de som er tilfredse med helsa. Andeler. N = 1612.

Tilfredshet med eget nettverk	Lite tilfreds med helsa	Tilfreds med helsa	Total
Lav	71	53	124
Middels	212	258	470
Høy	172	846	1018
Total	455	1157	1612

Pearson chi-square: 182,203 (p-verdi < 0,01)

A.7: Fullstendig regresjonsmodell hvor alle variablene er inkludert. N = 1011.

Modell	R ²	Justert R ²	Std. feil	Endring i F	Sig. endring i F
1	0,281	0,271	1,184	27,800	0,000
2	0,283	0,271	1,183	1,367	0,255
3	0,290	0,277	1,178	4,965	0,007
4	0,291	0,277	1,179	0,756	0,470
5	0,294	0,278	1,178	1,870	0,155
6	0,294	0,278	1,178	0,419	0,517

Den norske bonden – ensom og forlatt eller faglig og sosial?

Modell 1: Tilfredshet med egen helse, Ikke gift eller samboende, Ikke del av en samdrift, Opplevelse av økonomisk forskjellsbehandling, Ikke medlemskap, Ønske om bedre kontakt med fam. og venner, Stolthet av å være bonde, Anerkjennelse fra "makroinstitusjoner", Ektefelle/partners arbeidsinnsats på gården, Tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet, Vanskelighet med å skaffe avløser, Gårdbrukeridentitet, Tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta, Tilfredshet med eget sosialt nettverk

Modell 2: Ovennevnte variabler + Melkeproduksjon og Annen husdyrproduksjon

Modell 3: Ovennevnte variabler + Heltid og Deltid

Modell 4: Ovennevnte variabler + opplevelse av forskjellsbehandling * deltid og opplevelse av forskjellsbehandling * heltid

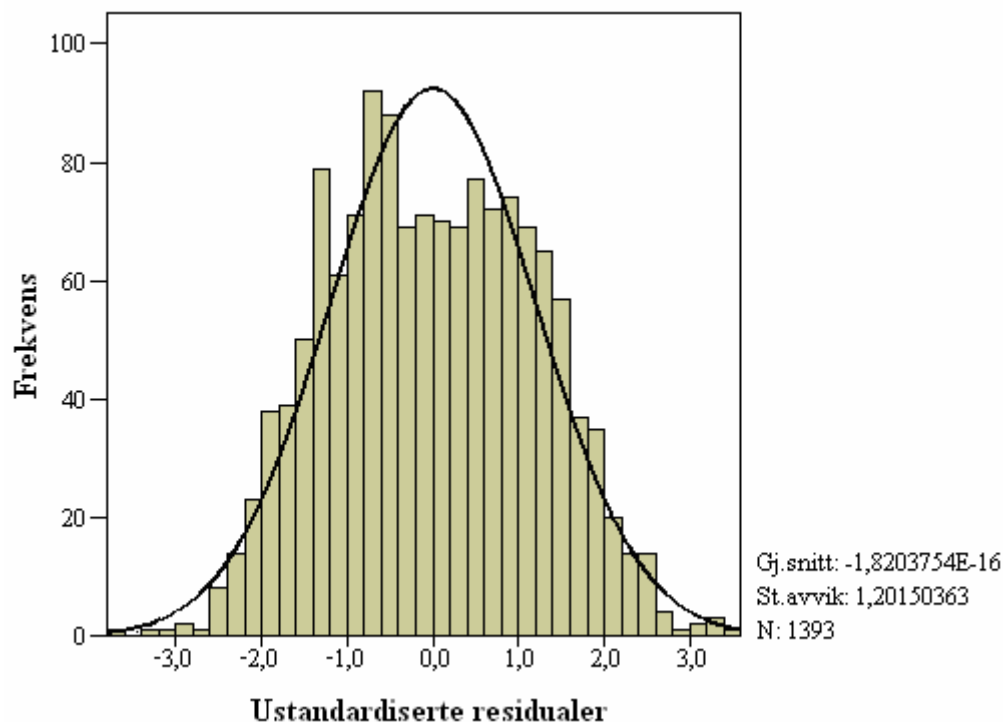
Modell 5: Ovennevnte variabler + tilfredshet med eget nettverk * deltid og tilfredshet med eget nettverk * heltid

Modell 6: Ovennevnte variabler + ektefelle/partners arbeid * ikke gift/samboende

Variabel	B	Std. feil	Beta	t-verdi	p-verdi
(Konstantledd)	-0,643	0,498		-1,292	0,197
Anerkjennelse fra "makroinstitusjoner" (1-15)	0,026	0,021	0,036	1,258	0,209
Tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta (1-10)	0,069	0,020	0,104	3,387	0,001
Opplevelse av økonomisk forskjellsbehandling (1-5)	0,060	0,066	0,034	0,912	0,362
Stolthet av å være bonde (1-5)	-0,113	0,039	-0,084	-2,891	0,004
Gårdbrukeridentitet (Ikke gårdbrukeridentitet: ref. kat.)	-0,127	0,106	-0,045	-1,201	0,230
Ikke gift eller samboende (Gift/samboende: ref.kat.)	-1,404	2,259	-0,175	-0,621	0,535
Tilfredshet med eget sosialt nettverk (1-10)	0,179	0,030	0,273	5,920	0,000
Ønske om bedre kontakt med fam. og venner (1-5)	0,197	0,031	0,188	6,424	0,000
Vanskelighet med å skaffe avløser (1-5)	0,133	0,029	0,134	4,565	0,000
Tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet (1-10)	0,055	0,019	0,085	2,841	0,005
Ikke medlemskap (Medlemskap: ref.kat.)	-0,202	0,149	-0,038	-1,354	0,176
Ikke del av en samdrift (Samdrift: ref.kat.)	0,175	0,177	0,027	0,988	0,324
Ektefelle/partners arbeidsinnsats på gården (1-6)	0,054	0,034	0,048	1,621	0,105
Tilfredshet med egen helse (1-10)	0,041	0,017	0,072	2,430	0,015
Produksjonstype (Annen prod.: ref. kat.)					
Melkeproduksjon	0,048	0,119	0,017	0,404	0,686
Annen husdyrproduksjon	-0,015	0,100	-0,005	-0,147	0,883
Heltid/deltid (Annet: ref. kat.)					
Deltid	-0,064	0,797	-0,018	-0,080	0,936
Heltid	0,536	0,634	0,192	0,846	0,398
Samspill: opplevelse av forskjellsbehandling * deltid	-0,055	0,150	-0,072	-0,366	0,715
Samspill: opplevelse av forskjellsbehandling * heltid	-0,140	0,118	-0,241	-1,185	0,236
Samspill: tilfredshet med eget nettverk * deltid	0,074	0,053	0,153	1,394	0,164
Samspill: tilfredshet med eget nettverk * heltid	0,070	0,039	0,190	1,812	0,070
Samspill: ektefelle/partners arbeid * ikke gift/samboende	0,253	0,390	0,182	0,648	0,517

R²: 0,294

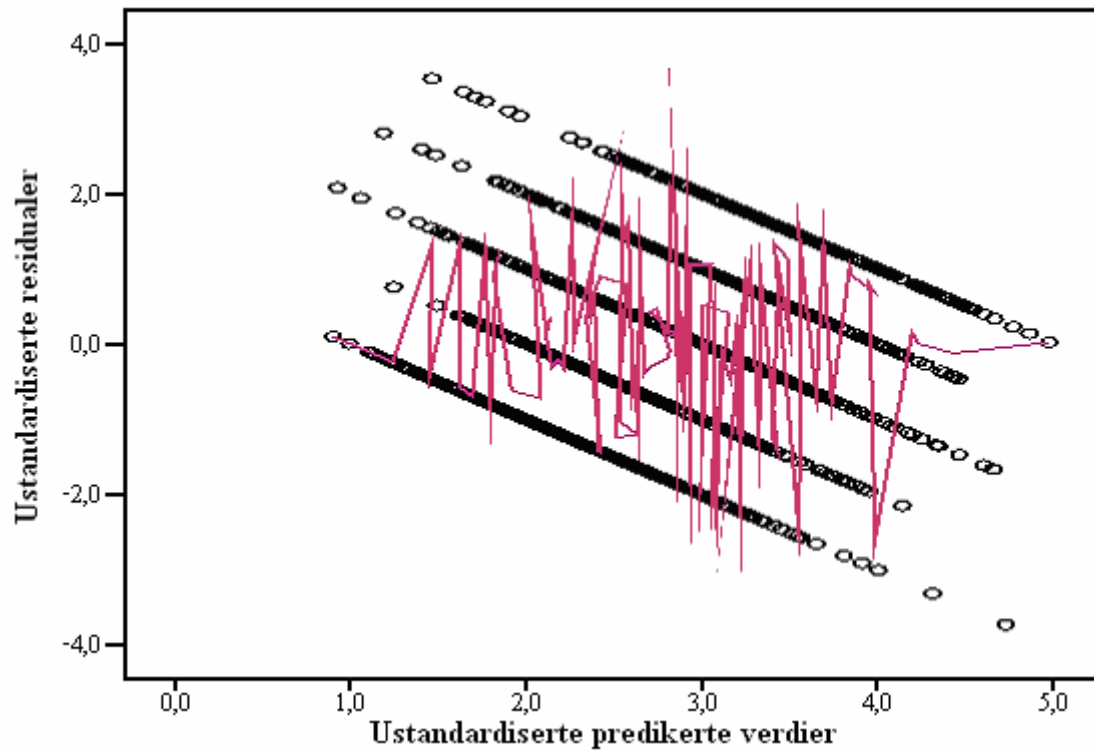
A.8: Residualene er tilnærmet normalfordelt.

A.9: Multikollinearitet er ikke et problem i den beste modellen.

Variabel	B	Std. Feil	t-verdi	p - verdi	Tolerance	VIF
(Konstantledd)	0,337	0,227	1,488	0,137		
Tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta	0,074	0,016	4,504	0,000	0,878	1,139
Stolthet av å være bonde	-0,083	0,033	-2,499	0,013	0,898	1,114
Tilfredshet med eget sosialt nettverk	0,139	0,018	7,920	0,000	0,711	1,406
Ønske om bedre kontakt med fam. og v.	0,207	0,026	7,945	0,000	0,857	1,167
Tilfredshet med det landbruksfag. miljøet	0,038	0,016	2,333	0,020	0,828	1,208
Vanskelighet med å skaffe avløser	0,132	0,025	5,361	0,000	0,854	1,171
Tilfredshet med egen helse	0,039	0,015	2,671	0,008	0,821	1,218
Heltid/deltid (Annet = ref. kat.)						
Deltid	0,294	0,094	3,123	0,002	0,805	1,242
Heltid	0,449	0,077	5,823	0,000	0,710	1,408

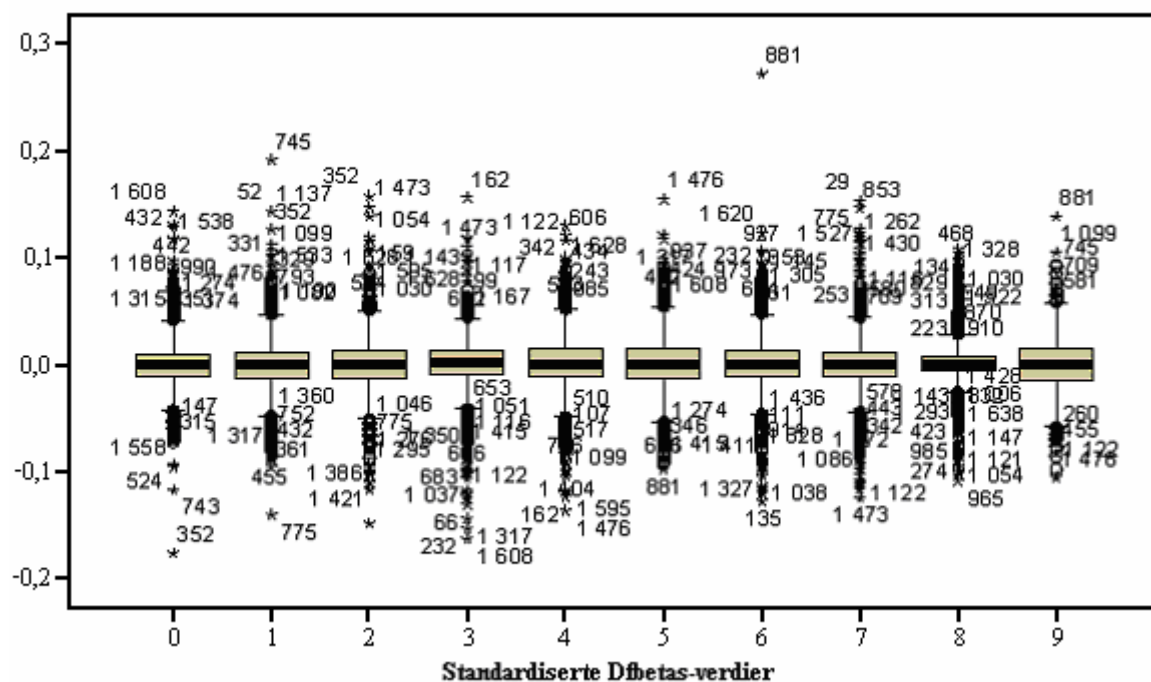
A.10: Modellen er ikke preget av heteroskedastitet.

A.11: Enhet nummer 881 skiller seg ut både ved bruk av Cook's D (tabell) og Dfbetas (boxplott).

Enhet nummer	Cook's avstand
881	0,0124
1122	0,0119
1476	0,0074
1608	0,0077

Den norske bonden – ensom og forlatt eller faglig og sosial?

- 0 = Konstantledd
- 1 = Tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta
- 2 = Stolthet av å være bonde
- 3 = Tilfredshet med eget sosialt nettverk
- 4 = Ønske om bedre kontakt med familie og venner
- 5 = Vanskelighet med å skaffe avløser
- 6 = Tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet
- 7 = Tilfredshet med egen helse
- 8 = Deltid
- 9 = Heltid

A.12: Regresjonsanalyse hvor en potensielt innflytelsesrik case (nr. 881) er utelatt.

Variabel	B	Std. feil	Beta	t-verdi	p-verdi
(Konstantledd)	0,334	0,226		1,476	0,140
Tilfredshet med inntekta fra gårdsdrifta	0,075	0,016	0,112	4,577	0,000
Stolthet av å være bonde	-0,084	0,033	-0,062	-2,546	0,011
Tilfredshet med eget sosialt nettverk	0,141	0,018	0,218	8,032	0,000
Ønske om bedre kontakt med fam. og venner	0,209	0,026	0,199	8,051	0,000
Vanskelighet med å skaffe avløser	0,135	0,025	0,136	5,470	0,000
Tilfredshet med det landbruksfaglige miljøet	0,034	0,016	0,052	2,058	0,040
Tilfredshet med egen helse	0,040	0,015	0,069	2,744	0,006
Heltid/deltid (Annet: ref. kat.)					
Deltid	0,291	0,094	0,079	3,100	0,002
Heltid	0,438	0,077	0,155	5,692	0,000

R²: 0,275